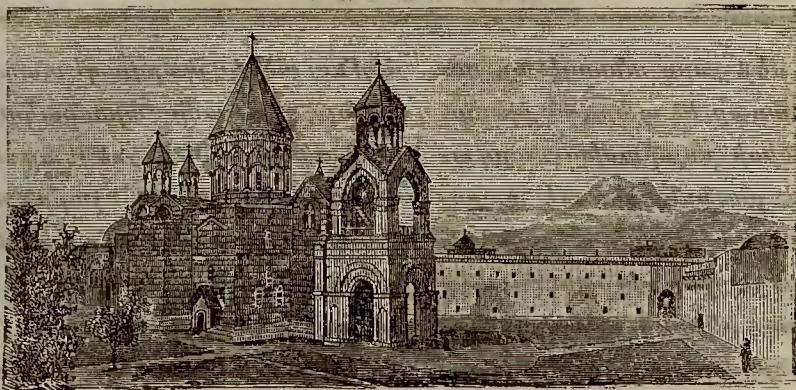

Ա Ր Ա Ր Ա Տ

ԹԻԻ Զ. Է. — ՇՐՋԱՆ ԺԱ.

ՏԱՐԻ ԺԱ. — ՅՈՒՆԻՍ 30, ՅՈՒՆԻՍ 31.

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

ՊՆՊՆԿԱՆ ՀԱՅՔ

ԵՒ

ՀՈԳԵՐՈՅ ԹՐԿՈՒՐԲԵՐՆ.

Այլ եւ այլ առիթներով վենետիկի եւ վիէննայի Մխիթարեան պապական երկու միաբանութեանց՝ վանուց եւ ուղղութեանց եւ համոզմանց համար Բարեշնորհ Վ. Վ. Բ... եանցի գրած եւ Արարատ ամառադրոյս նախընթաց թիւերէն երկու ամսաթերթերում՝ հրատարակեալ երկու յօդուածոց*) մէջ ուշադիր քննասէրք անշուշտ գիտեցին յիշեալ երկու վանուց միաբանութեանց անդամոց արտայայտած այն տարօրինակ օտարամիլ համոզմունքը միանգամայն հակասական միտքը՝ թէ՛ ինքեանք

ջերմեռանդ եւ բարենախանձ Հայ՝ եւ հայութեան անձնանուէր են, եւ թէ՛ արարող պապական եկեղեցւոյ փրկութիւն գտնելը կարելի չլինելով՝ կցանկան որ Հոյք պապին հնազանդին — կամ պապական դաշնակց եւրոպացիները — որպէս զի փրկուին.

Պապական եկեղեցւոյ հիմնադրութեան առաջին դարուց պատմութեանէն եւ պապական հին վարդապետաց դոնէ մի քանի հատին գրուածներէն՝ վերոյիշեալ նորահայտ վարդապետութեան աշակերտք կրնա՞ն ապացուցանել՝ զի պապական եկեղեցին Քրիստոնէական Առաքելական միւս եկեղեցիներէն աւելի եւ գերազանց այդպիսի մի իրաւունք եւ յատկութիւն ունի, երբ Թադէոս եւ Բարդուղիմէոս առաքելներէն հիմնուած՝ հաստատուած՝ եւ անդրանիկ Քրիստոսական — Առաքելական եկեղեցի լինելը հանրահայտ վկայուած Հայոց եկեղեցին՝ իւր ունեցած բարձր գիրքով՝ ողջամիտ վարդապետութեամբ՝ եւ բաղում իւրիք նախնական պարզութեանց եւ ուղղափառ դա-

(*) Տես Արարատ, Ժ. շրջան, Թիւ Ժ. (Հոկտեմբեր), երես 588 — 596. ԺԱ. շրջան, Թ. Գ. (Մարտ), երես 115 — 116.

ւանութեանց մէջ յարդ անսայթաք յարատեւելոյն փառքը եւ պարծանքը փայլելով՝ այդպիսի մալորամիտ վարդապետութիւն չէ ընդունած եւ չէ քարոզած երբէք, եւ եթէ այլք քարոզեն եւս՝ չկրնար եւ չէ կարելի քարոզուածը քրիստոնէական եկեղեցւոյն կազմութեան՝ ընդհանրականութեան՝ ուղղութեան՝ արդարութեան եւ ճշմարտութեան համաձայնեցնել եւ իրաւացի համարել, ուր թողումք որ՝ այդպիսի իրաւունքը պապական եկեղեցւոյն եւս երբէք տրուած չէ եւ չկրնար տրուիլ ոչ Յիսուս Քրիստոս եւ ոչ ճշմարիտ աւետարական եղած օրինաւոր ժողովներէն, մանաւանդ որ՝ առիտ ծանր վիճաբանութեան առարկայ դարձած է եւ պարզապէս լուծուած չէ՝ Ս. Պետրոսի յաջորդութիւնը ձեռացնող՝ բայց իրական փառաբեկ խաղաղութիւնը յիշեալ (պապական) եկեղեցւոյ առաքելական յաջորդութեան նկատմամբ երեւակայութեամբ եւ հաստատել ճշմարտ գրից նշանաւոր եւ կարեւոր խնդիրը՝ թէ եւ անդրադառնականք եւ եղութիւնք Իսթիտական հնարաւորութեամբք եւ խարդաւանք՝ յերկնց իջեալ թղթոց նման գրութիւնք եւ փաստեր հնարելով կրօնքին խրեանց նպատակներուն հասնել, ուստի եւ լատինացի ինչոյ եւ ինչպէս պէտք է բացատրել պապականաց եւ նոյն իսկ պապական ղեկավար շայտց կրեականաց այն համոզումը եւ մտութիւնը՝ որ ինքեանք Պապի պապականութեան մէջ հոգեւոր վերելութիւնը կերեւակայեն եւ գտնել կարծեն, իսկ առաքելներէն

հիմնուած եւ պարզապէս առաքելական յաջորդութեամբ շարունակուած շայտց եւ Յունաց եւսն եկեղեցեաց մէջ հակառակը կերեւակայեն՝ չարաչար մեղանչելով մինչեւ անգամ՝ աւետերաց Փրկիչ Յիսուս Քրիստոսի դէմ՝ որ խոտտացած է իւր առաքելոց եւ նոցա յաջորդաց՝ միանգամայն միացած է իւր հիմնած եկեղեցւոյ հետ ցկատարած աշխարհի. «Ես ընդ ձեզ եմ . . . մինչեւ ի կատարած աշխարհի» (Մատ. ԻԲ 20):

Եթէ հանգամանքները եւ միջոցները ներքեր են պապականութեան՝ որ նա առաւել արդիւնաւոր լինել կարողացեր եւ տարածուեր է, եւ շայտց եւ Յունաց եկեղեցեաց հետ բազմաւելով՝ ենթադրենք թէ բազմապատիկ առաւելութիւն ունի պապականութեան ժողովուրդը եւ այն շատ ազգաց մէջ, սակայն այս առաւելութիւնը օրինաւոր եւ կանոնական փառա չկրնար լինել վերը յիշուած երեւակայութեան հաստատութեան համար, մանաւանդ թէ եթէ չարս դար չլրացնող լուսեբականութեան կամ բողոքականութեան ի ներկայիս ունեցած անակնունելի ստուարաթիւ առաւելութիւնը՝ հետզհետեւ կամ գուցէ ասկալ միջոցում՝ պապականութեան թուոյն հաւատարմելով՝ գուցէ նա եւ հեղհեղէ աւելի գերազանցուելով՝ կրնայ առաքելական եկեղեցի՝ կազմել եւ համարուիլ, այն ատեն՝ պապականք եւս թող ինքեանց ներքեւ կարծել զի միայն իւրեանց դաւանութեան կամ եկեղեցւոյ մէջ է հոգեւոր վերելութիւնը (Եթէ պապականք կկարծեն՝ որ իւրեանց եկեղեցին նախնական պարզութեամբ

թեամբ՝ աւանդութեամբք՝ ուղղափառ գաւառութեամբ՝ եւ հաւատով յարատեւած է՝ յարգ եւ կարծեալ իսկ այլ տաքեալական եկեղեցիքը՝ այսպէս կամ տնայէն՝ աւելի կամ նուազ շեղուած համարելով՝ միայն անարատ եւ հաւատարիմ մնացած եւ չշեղուած իւրեանցը (սպառականը) կ'արծեն, եւ ըստ այնմ՝ ինքնին ինքեանց իրաւունք կրտան հաւատաւուն՝ որ հոգւոյ վերկութիւնը միայն պապական եկեղեցւոյ մէջ է, սահայն հեռաւորութիւնով՝ պապական եկեղեցւոյ պատմութիւնը եւ բողոքով վրէժնոսող անցքերը, նկատելով եւս գաղութով նոյն իսկ որպայական եկեղեցւոյ մէջ ունած՝ անած՝ անեցած եւ համարաւ ստացած հնչանաւոր անտուածաբան անձանց ընդդէմ պապականութեան գրած քննութիւնքը՝ եւ բողոքները, նոյն իսկ վերջին տարիներս հրատարակուած բազմաթիւ եւ գիտնական քննութիւնքը եւ բողոքները, քաջ գիտնալով միանգամայն՝ որ Հայաստանեայց եկեղեցին միայն եւ մի միայն յարգ յարատեւած է՝ եւ կարծեալ նախական պարզութեամբ եւ ողջամիտ դաւանութեամբ եւնի՝ զոր յայտօր քաջ ճանաչած եւ գովեստներով հռչակած են՝ Եւրոպացի երեւելի գիտնական անձինք եւ նոյն իսկ պապական գաւառ թագմահատ եւ անկեղծ անձինք, մինչդեռ պապականութիւնը թէ պէտք ունի թոռոց աւաւելլու թիւն եւ ըստ արտաքին հզօր դիրք եւ անդեցու թիւն, քայքայ ըստ կրօնականին եւ ըստ բարոյականին իրաւ ճատ իմոզած եւ նսեմացած է, ինչպէս Արեւելեական ե-

կեղեցւոյ նախնական եւս պարզ գիրքէն չարկաւանց շեղուած եւ մոլորուած է, եւ մինչեւ անգամ կը յանդգնի զպապ կոչել գլուխ եկեղեցւոյն Քրիստոսի եւ անսխալական եւնի՝ որով կանոնաւորէս եւ չարաչար կմեղանէ ընդդէմ Մի' Սուրբ՝ Ընդհանրական եւ Առաքելական եկեղեցւոյ եւ նոյն իսկ տեղեւոյց Փրկիչ Յիսուս Քրիստոսի գէմ, ուրեմն եւ այս տեսութեամբ՝ իրաւունք չմանր հոգապարծենալոյ՝ որ իբր թէ արտաքին պապական եկեղեցւոյ հոգւոյ վերկութիւն չկայ, որպէս իսկ իսկ գրեթէ միջին դարերէն սկսեալ՝ պապական եկեղեցւոյ վարդապետաց հակառակական գրուածոց եւ անսուսաւարանութեանց գիմելով՝ ուրիշ վատտեր յուղելը եւ առարկելը՝ ընդունելի վիճակ թիւններ չեւարելի համարել վանքի Քրիստոսէից Վրկնանգատիկ աւաւելլու թիւնը՝ ունեցող կանալաշարից եթէ չեմք ներք իւրեանց մինչեւ անգամ հնադարեան բազմաթիւ քրմերով եւ հեղինակներով ժառանգանել Քրիստոսեական կրօնի սրբութեան՝ ճշմարտութեան եւ գերազանցութեան դէմ՝ ուրեմն միեւնոյն կերպով եւս պէտք է իմանալ՝ պապականաց բողոքմաթիւ վարդապետաց եւ հեղինակաց փաստաբանութեանց համար՝ մանաւանդ թէ՝ ընդհ. եկեղեցւոյ նախնի եւ ուրբ վարդապետաց մեզ հասած եւ անխարդախ մնացած՝ գրուածքներէն եւ ոչ իսկ մի բառ կարելի է գտնել՝ զի պապականեանից նոր ջանից եւ քրդմանց նպատաւոր վիճակ թիւն վերապատմութեան կարգով ու մի ճատ

Ապա ուրեմն ուստի՞ կառնուն նոյն իսկ պապադաւան մեր հայկազն եղբարք կամ թէ Վենետիկի եւ Վիեննայի Միթիթարեան միաբանութիւնք՝ եւ պապական եկեղեցւոյ մէջ միայն փրկուած թիւն կերազեն:

Եթէ անկեղծ են իւրեանց եռանդ եւ ջանք՝ որով կսիրեն զՀայութիւն եւ Հայ մնալ՝ միանգամայն նորա համար անձնանուէր են, ուրեմն կրխոստովանին որ հայու սերունդ են, եւ նկատելով նոցա (պապադաւան մերազնեայց) ի Հայոց եկեղեցւոյ հերձուիլը՝ որ մի քանի դար հազիւ կլինի, նկատելով՝ որ կճանչնան՝ կսիրեն եւ կյարգեն Քաղէոս եւ Ռարգուղիմէոս առաքեալները, Գրիգոր Առսաւորիչը, Մեծն Ներսէսը, Շնորհալին եւ այլ նշանաւոր եւ սուրբ Հայրապետքը եւ վարդապետքը՝ որ մեր՝ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ ուղղափառ եւ բազմարդիւն առաջնորդները եւ տխոյեանները եղած են, յորոց շատերը նոյն իսկ պապական եկեղեցիք եւ Յոյնք եւ այլք՝ սահմանեալ օրերում կոծնեն եւ արժանաւոր յարգ եւ պատիւը ակնաճուրճեամբ կնուիրեն նոցա, մեր պապադաւան եղբարք ինչպէս պիտի մեկնեն յիշեալ Ս. Հարց դաւանութիւնը եւ դիրքը՝ միթէ նոքա այն առեմ պապադաւան էին, եւ եթէ չէին՝ այժմ փրկուած թիւն գտած չե՞ն, եւ եթէ չեն փրկուած՝ ինչո՞ւ համար կոծնեն, եւ եթէ փրկուած թիւն գտած են՝ ինչպէս կըացարեն զայն, պապին հնազանդութիւն եւ հպատակութիւն յայտնած են, պապականութեան դաւանանքը ընդունած են եւ խորդաւանանքին հետե-

ւած: Ասկայն ուշի ուշով հետադուրեւով պարզապէս կրնամք իմանալ՝ որ Հայաստանեայց անդրանիկ եկեղեցին սկսուած է ընդ եկեղեցւոյ հետ եւ ցարգ ինքնուրոյն եւ ինքնօրէն կազմակերպութեամբ եւ վարչութեամբ յարստեւած է, ուրեմն եւ ոչ ումեք հպատակած է՝ բաց ի ընդ եկեղեցւոյ համակամ եւ միասիրտ կազմած ճշմարիտ ինքեղեցական ժողովներէն եւ նոցա սահմանադրութիւններէն, եւ թէպէտ շատ ժամանակ յունական եւ պապական ըստ կրօնականին ասպատակողներ խլրտած են Հայաստանեայց եկեղեցւոյ մէջ, բայց մասնաւոր զեղծումներ եւ կորուստներէ զատ արդիւնք վաստակած չեն եւ այսպիսի վաստակաց ծնունդ են մի քանի հայայոյնք, մի քանի միաբարեանք (ունիթորք), միթիթարեանք, պապադաւան եւ լուտերական հայք:

Արդ պապադաւան մեր Հայ եղբարք իմնայ անկեղծ խոստովանիլ, որ կամ մեր եւ իւրեանց իսկ սիրելի եւ պաշտելի Առաքեալք՝ Հայրապետք եւ Հարք սխալած են եւ փրկութենէ զրկուած, եւ կամ ինքեանք՝ պապական հայք սխալուած են, եւ փրկութենէ զրկուած: Առաջինը չեն կարող առել եւ վաստաբանել, վասն զի ի նոցանէ շատերը կրտօնուին ընդ հանուք եկեղեցւոյ մէջ՝ ինչպէս նաեւ ինքեանք կոծնեն, եւ այն առեմ ակամայ պէտք է խոստովանին՝ զի ինքեանք նոցա արժանաւոր սերունդ եւ որդիք չեն, նոցա հիմնած Առաքելական եկեղեցիէն հերձուած ելած են, սխալուած եւ մոլորուած են, միանգամայն ի զուր կերպին՝ որ միայն պապա-

կան եկեղեցւոյ մէջ փրկութիւն կը գտնուեն:

Այսքանը բաւական է կրօնականին համար:

Այժմ գամք ազգայինին վերայ համառօտել:

Ոչոք կրնայ ուրանալ եւ պնդել՝ զի պապական եկեղեցին իսկզբանէ անտի ինքեան հպատակած բոլոր ազգերը ի մի ձուլել չջանար: Նա կատարելապէս եւ ըստ ամենայնի ազգութեանց թշնամի է, ազգութիւնը ջնջել կերպիչ, որոյ համար բաւական պայտոյց են եւ ընդհանրական նոյն իսկ պապադաւան ազգաց եւ տէրութեանց ընդդէմ պապականութեան ներգործած հակակրօնութիւնը եւ ատելութիւնը, ազգային զգացմամբ ոգեւորուած եւ ի միութիւն դիմող հաւատարացւոց՝ Գերմանացւոց՝ Անգղիացւոց եւ այլոց ընդդէմ պապականութեան դինսիւրը, եւ վերջապէս պապադաւան Հայոց մէջ քանի տարիներէ հետէ յուզուած եւ շարունակուած հակահասունեան եւ հատուկեան խնդրոյն եւ գփտութեան բուն շարժառիթը ինչ է, Հայութեան՝ ինքնօրինութեան եւ Հայկական արարողութեանց խնդիր չէ՞ դորս հասունեան եպիսկոպոսն ի հաճոյս պապին կը տքնի զոհել բոլորովին եւ պապամոլ Հայերը հեազհետէ խաղաղութեանց:

Յորջափ այս խնդիրը պարզ եւ բազմաճանօթ է, Միութարեան միաբանութիւնք եւ պապադաւան հայք ի զուրկիսին եւ կկարծեն որ պապադաւան մնալով՝ կարող են եւ Հայ մնալ, որով միանգամայն փրկութիւն գտնել: Չա-

րաջար կ'իտարուին՝ եթէ կհաւատան որ պապական մնալով՝ Հայութիւնը կրնան սիրել եւ հայութեան համար անձնանուէր աշխատել, մինչդեռ իբր բնական հետեւանք սիրտի ենթագրեն՝ զի հայութեան ի կորուստ կրնան անձնանուէր շահատակել՝ ինչպէս որ հիմակուան ջանքերով եւ համոզմամբ եղած են եւ պիտի լինին, եւ եթէ Միութար աբբայի օրէն սկսեալ ցայսօր իւրեանց միաբանութեանց մէջ պատահած անձանց կենսագրութիւնքը՝ գրուածքները գործքերը եւ այլ բաղմապիսի անցքերը հետազօտեն եւ քննեն, կրնան ճշտիւ իմանալ՝ որ որքան Միութար աբբայն եւ ժամանակակից միութարեանք աւելի ջերմեւանդ Հայ եւ հայասէր էին եւ Հայութեան համար ըստ ուսումնականին բաղմալաստակ աշխատաւորներ, այժմեան միութարեանք եւս նոյնքան եւ աւելի հեռացած են Հայութենէ՝ Հայկական հարազատ զգացմունքէն եւ եւանդէն, այնպէս սր գուցէ մի դար չտեւէ եւ ահա պապականութեան բաղմալու խորխորատին մէջ իսպառ կորնչին՝ միայն պատմութեանց մէջ Հայութեան յիշատակը թողլով: Չամչեանի ու Թեոդորեանի եւ նոցա նմանեաց պէս արժանայիշատակ անդամներէ իսպառ եւ բոլորովին զուրկ մնացած լինելով՝ միջանդամայն հասունեանի նման պապամոլից դաւաճանութեանց եւ առաջնորդութեանց անձնատուր եղած մայր թող այսուհետեւ եւս պապական Հայք ի զուր չերեւակայեն եւ զանձինս չխաբեն, որ պապականութեամբ երկար ժամանակ կարող են Հայ մնալ եւ հա-

մաննեցուն մէջ նորէն կենդանութեան գործունէութիւնը պարտընել մինչեւ նորա խիստ հեռաւոր անգամներուն մէջ, եւ ինքզինքը կառավարել ըստ գերբնական սկզբանց աւետարանին: Եթէ զանազան աղգեր անչափ (սելացի դռնու եցան ու չեն ուղեր այսու հետեւ իրենց կառավարութիւններուն քաղաքական սահմանադր տալմնայ, եւ ամենայն կերպով կշանան կարգը մը մէջ դնել այս գործողութիւնները, պէտք է որ եկեղեցին ու չհանի այսու հետեւ իւր կառավարութեան սահման եւ չսփռնուենեղ: այլ ինչ սեպհական վիճակը ու կարգը ձեռք ձգէ: Արդ եկեղեցւոյ սեպհական կարգը եւ գործութիւնը ըստ ինքեան իւր նախնական վիճակն է: Վասն զի մինչեւ առաքելոյ կհասնի այն, եւ ի ձեռն առաքելոյ մինչեւ ի Քրիստոս: Եւ իսկզբան անդ եկեղեցին հասարակապետութեան պէս բան մի էր: ոչ միայն անով որ այն ժամանակի բրիտոնները անշահասէր ու եղբայրաբան սիրով միացած էին իրարու հետ, այլ եւ անոր համար որ աւետարանը իրենց հեղինակութեան ճիշդ նշանակութիւնը որոշած էր: Ամեն ժամանակ եկեղեցւոյ գլխաւոր վարդապետները, անոնք անգամ որ աւելի միապետական հոգեւ մեծցած էին, անուանած են եկեղեցին: հոգեւոր հասարակապետութիւն: Նայն իսկ ժէ դարուն մէջ Տրչալ Լիւդէս կարգինան անգամ գրած էր թէ: Ամենայն դարեւ մէջ եկեղեցւոյ ամենայն մասնը մէջ հին և ընդհանուր անունը այս եղած է որ ժողովներու

մէջ ընդունուին ոչ միայն եպիսկոպոստներ, այլ եւ քահանայք, եւ սարկուսագոներ, կընդունուէին նաեւ հասարակ աշխարհականներ: Բոլոր հին յիշատակարանները այս բանին վկայեն: (1) Ասոր տարակոյս չկայ որ մինչեւ Թրչ դարը պապերն անգամ եկեղեցւոյ մէջ իրենց իշխանութիւնը միշտ ի գործ դրեր են ժողովներով եւ եկեղեցական կանոնաց համաձայն: եւ որովհետեւ այն ատենի ժողովներուն մէջ կգլուսուէին ոչ միայն եպիսկոպոսները, եւ քահանաները ու տարակազները, հասարակ նաեւ հասարակ հաւատացեալք ըսել է թէ եկեղեցին այն ժամանակը ինքզինքը կկառավարէր, եւ ասով քաւական կհաստատուէր թէ եկեղեցին ամենեւին միապետութիւն չէ: Նիկոյայոս Ա պապը (858—867) կառավարելով որ խիզորոսի սուր կոնսակագիրքը սկսաւ բանի բերել, պապին առաջնութիւնը միապետական իշխանութեան դարձնել, անով եկեղեցւոյ նախնական սահմանագրութիւնը փոխել, եւ այնպէս յետագայ այլափոխութիւններուն դուռ բանալ: (2) Ուշիշ կողմանէ, եթէ եկեղեցին ըստ ինքեան եւ յիշատակարան իրաւանց միապետութիւն լինէր, յայտնի բան է որ մէկ պապին մեռնելէն մինչեւ նորա յաջորդին ընտրութեան ժամանակը անցած միջոցին իրաւ

(1) « Իրաւունք եւ Պարտ խիսկոպոսաց եւ քահանայից » (Droits et Devoirs des évêques et des prêtres), էջ 476:

(2) Տես Յանսի գիրքը « Յաղագս Պապին եւ ժողովի ներս », էջ 402 — 408:

կան կառավարութիւն պիտի չլինէր, այլ հարադատ հպատակները հարադատ մեծաւորին տեղը պիտի բռնէին, եւ հարադատ մեծաւորը, իշխանութեան անհրաժեշտ աւանդապահը, որ միայն պիտի կարենար կառավարել յԱստուծային իրաւանց՝ մէջտեղը չէր գտնուեր, անոյ իւրին կլինէր թանձրամիտ անձանց խաբուիլը՝ որ ոչ թէ մարդուն իշխանութեանը կնային, այլ թէ ոյլ է այն իշխանութիւնն ունեցողը, բայց ծանրագլուխ մարդիկ անոյ չէին խաբուիր, Արդ պապերուն, գահակալութեանը պարապոյ միջոցները հաշուի առնելով՝ կտեսնեմք որ Կելեօտինոս Դ երկու տարուան սարսափ միջոցէն ետքը ընտրուեցաւ Գրիգոր Ժ երեք տարիէն, Նիկողայոս Դ գրեթէ մէկ տարիէն, Ռարձեալ, Նիկողայոս Դ սպալէն ետեւ երկու տարի ու երեք ամիս պարապ միջոց եղաւ, Բենեդիկտոս ԺԱ պապէն ետքը տասներմէկ ամիս, եւ Կղեմէս Ն պապէն ետեւ երկու տարի ու չորս ամիս ըսել է թէ տասներմէկ տարի ամենեւին կառավարութիւն եղած չէ՝ միայն վեց գահակալութեան (միջոցներուն, Այս այլ լանդակ պարագային ամեն մարդու ալ խելքը կհասնի, եւ նոյն պարագան բոլորովին կիճանայ՝ եթէ եկեղեցւոյ կառավարութիւնը իրօք միապետական չըլինի, այլ ինչպէս յիշատակուած է մօտ 5

Բանաժք աւետարանը: Մատթէոսի ԺԸ գլխոյն մէջ կտեսնեմք յայտնալէս որ նախ Քրիստոս չի բաժներ առաքեալները եկեղեցիէն. երկրորդ՝ համահաւաքեալ եկեղեցւոյ կուտայ իւր իշխանութիւնները. երրորդ՝ եկեղեցի ըսելով

կհասկընայ իւր բոլոր աշակերտաց ընկերութիւնը, եւ ոչ թէ միայն քանի մը անձինք, եւ յիրաւի տես ինչ կըսէր ինքն իսկ Քրիստոս իւր աշակերտներուն. «Եթէ քու եղբայրներէդ մէկը մեղանչէ քեզի դէմ, գնա յանդիմանէ զինքը երբոր դու ու նա մինակ էք. եթէ մտիկ ըրաւ, վաստակեցար եղբայրդ. եթէ մտիկ չընէ, առ հետդ մէկ երկու անձինք, որպէս զի երկու կամ երեք վկաներու խօսքով ամեն խօսք հաստատուի, եւ եթէ անոնց ալ մտիկ չընէ, եկեղեցւոյն ըսէ. իսկ եթէ եկեղեցւոյն ալ մտիկ չընէ, քեզի համար թող այնպիսին հեթանոս եւ մաքսաւոր համարուի: Ճշմարիտ կըսեմ՝ ձեզի ինչ որ գուք երկրիս վրայ կապէք՝ կապուած լինի երկինքը, եւ ինչ որ երկրիս վրայ արձրկէք՝ արձրկուած լինի երկինքը: Այս ալ կըսեմ՝ ձեզի. եթէ ձեզնէ երկու հոգի երկրիս վրայ միաբանին, ինչ բան ալ որ խնդրեն՝ պիտի ընդունին իմ Հօրէս որ երկինքն է. վասն զի ուր որ երկու կամ երեք հոգի հաւաքուած լինին իմ անունովս եւ նոցա մէջն եմ»:

Քաջայայտ է որ Քրիստոս այս խօսքին մէջ կուտայ կապելու ու քակելու դատաւարութիւն եւ արձակելու իշխանութիւնը, բայց որով կուտայ արդեօք քանի մը աշակերտներուն միայն եւ զանոնք կընարէ՝ ուրիշներուն գլուխ կդնէ: Ոչ, Արդեօք իւրաքանչիւր աշակերտաց զանազատ դարձեալ ոչ: Բոլոր իւր աշակերտացը կուտայ այն իշխանութիւնը՝ առանց բացառութեան ըստ որում նոքա ընկերութիւն մը եկեղեցի մը կկազմեն, եւ այս ընկե-

րութիւնը՝ այս եկեղեցին է որ միակ աւանդապահ է այն իշխանութեանը *) :

Յիրաւի բնական բան է որ ամենայն ընկերութիւն կարող է դատաւարտել եւ արձակել. եթէ օրէնքը արդար է եւ արդարութեամբ ի գործ դրուի, դատաւորին երկրիս վրայ կապածը երկինքն ալ կապուած է: Երկրիս վրայ արձակածը՝ երկինքն ալ արձրկուած է. վասն զի արդարութիւնը երկու տեսակ չկրնար լինել. ճշմարիտ է որ մէկ աշակերտ մը կարող է ուրիշ աշակերտ մը վարել գուրս հանել իւր առջեւէն. բայց բոլոր ընկերութեանէն իրօք գուրս ձրգուելու համար՝ նոյն ընկերութեան դատաստանը հարկաւոր է. ապա ուրեմն աշակերտաց ընդ հանուր ժողովը պիտի վճռէ իրենց վերաբերեալ խնդիրները, եւ նորա վճիռը երկինքն ալ պիտի հաստատուի. վասն զի կարելի բան չէ որ ամենքն ալ խաբուին, եւ մասնաւորաց կիրքերը չեն կրնար հասարակաց արդարութիւնը ոչնչացընել: Միայն մէկ տեղ հաւաքուած աշակերտները կրնան օրինաւորապէս հեթանոսի տեղ դնել զմէկը եւ իրենց ընկերութեանէն գուրս հանել: Ուրեմն վարդապետական անսխալութիւնը եւ կառավարչական իշխանութիւնը տրուած են եկեղեցւոյ՝ իբրեւ ընկերութեան աշակերտաց Քր-

իստոսի եւ ոչ թէ տրուած է գլխաւոր մեծաւորաց մասնաւոր եւ ինքնիշխան մէկ ժողովակին:

Արդարեւ հեռու է մեզնէ՝ եկեղեցւոյ մէջ հաւասարականութիւն ստրեղծնելու միտքը, եւ կամ զամենքը հարթ հաւասար ընելու քանքը՝ մինչդեռ Քրիստոս չէ կամեցեր այդ հաւասարութիւնն ընել: Ստոյգը այս է, ինչպէս որ պիտի տեսնեմք, որ Քրիստոս դասակարգութիւն մը հաստատած է իւր եկեղեցւոյն մէջ. բայց այս ալ նոյնպէս ստոյգ է, որ նա այն դասակարգութիւնը միայն չէ ըրած իրեն եկեղեցին: Ապա ուրեմն եկեղեցական դասակարգութեան անդամները մեծ կամ փոքր իշխանութեան մաս մը ընդունած են այն դասակարգութեան մէջ աւելի կամ պակաս բարձր տեղ մը բռնածներուն նայելով. եւ սուրբն Յովհանն Ոսկեբերան շատ իրաւացի կերպով դիտողութիւն կրնէ այս բանիս վրայ Մատթէոսի աւետարանին վերոյ յիշեալ խօսքը մեկնած ժամանակը *): Բայց այս ըսել չէ թէ հասարակ հաւատացեալները իրաւունք չունին եկեղեցական դասակարգութեան անդամներուն հետ ի միասին գործունեայ կերպով խառնուելու եկեղեցւոյ կառավարութեանը. նոքա իրօք մասն են եկեղեցւոյ, թէպէտ եւ անոր մեծաւորները չեն. իրօք եկեղեցւոյ մէջ կապրին, թէպէտ եւ ստորնագոյն կարգերու մէջ, եւ այս իրական կեանքը որ եկեղեցւոյ մէջ ունին՝ բաւական է այս բանիս որ ինչ

(*) « Ապա ուրեմն իշխանութիւն թողութեան մեղաց առաքելոցն տուաւ, եւ եկեղեցեացն՝ զորս նորա յԱստուծոյ առաքելապ հաւատոտեցին, եւ եպիսկոպոսաց՝ որք մեռնալովն մեմբ զնոսա փոխանակեցին »: Ս. Կիպր. Թուղթ ԻԵ:

(*) Ճան ի սուրբն Մատթէոս, Գ:

որ եկեղեցւոյն աւանդուած է՝ չկարե-
նայ նոցա ձեռքէն առնուիլ, որովհե-
տեւ եկեղեցւոյ անդամք են:

Թէ՛ աւետարանին մէջ եւ թէ՛ առա-
քելոց թղթերուն մէջ երբոր խօսք կը-
լինի եկեղեցւոյ վրայ, ոչ թէ միայն
սրբոյն Պետրոսի, միայն առաքելոց,
միայն եպիսկոպոսաց, միայն քահանա-
ւոց, միայն սարկաւազացւոց է, հապա
նաեւ աշխարհականաց եւ հասարակ
հաւատացելոց: Եկեղեցւոյ աւետարա-
նական սահմանը այս է. «Եկեղեցին է
ժողով կամ ընկերութիւն հաւատա-
ցելոց, այս ինքն ամենայն աշակերտաց
Քրիստոսի» եւ այն պարտաւորութիւն-
ները որ կուտայ Քրիստոս, կամ այն
իրաւունքները որ կշնորհէ եկեղեցւոյ,
ամենայն հաւատացելոց կվերաբերին,
թէպէտ եւ զանազան աստիճաններով,
եւ ոչ թէ հովիւներուն միայն. այս է
ահա եկեղեցի բառին նշանակութիւնը.
եւ քիչանչապէս կամ քիչեւեւապէս կամ
կախողիկ եկեղեցին սուրիշ բան չէ՝ եթէ
ոչ բոլոր մասնաւոր եկեղեցեաց միաբա-
նութիւնը կամ հաւաքումը: Մենք այս
կէտը ամենայն կերպով հաստատուն
կհամարիմք, եւ չեմք տարակուսիր որ
նոյնպէս կը համարի ուլ որ ուշագրու-
թեամբ կտրուած է նոր կտակարանը:
Եթէ ասոր վրայ երկբայութիւն մը ծա-
գելու լինի, իսկոյն կփարտի առաջի-
կայ վկայութիւններով. Մատթ. ԺԶ,
18: Գործ. Ի, 28: Ա. Պետր. Ե, 13: Հատմ.
ԺԶ, 23: Ա. Կորնթ. Ա, 2: ԺԶ, 19: Բ.
Կորնթ. Ա, 1: Ա. եւ Բ. Թեապ. Ա, 1 եւ 4:
Փիլիպ. 2: Գ. Յովն. 6, 9, 10: Յ. յառ. Բ,
1, 7, 11, 17: Այս վկայութիւնները

բացարձակապէս անկարելի է հասկը-
նալ՝ եթէ աշխարհականները գուրս
ձգուին եկեղեցւոյ սահմանէն, եւ եթէ
եկեղեցին ոչ է ժողով կամ ընկերու-
թիւն ամենայն հաւատացելոց:

Միայն այս կերպով հասկըցուած է. Ե.
եկեղեցւոյ նշանակութիւնը նախնի դա-
րուց հայրապետներուն գրուած ոցը մէջ.
Սուրբն Երանոս կըսէ թէ բոլոր հաւա-
տացեալք աւանդապահ են հաւատոյ եւ
աւանդութեան. «Հաւատան եւ աւան-
դեն» (1): Տերտուղիանոս այս առաջար-
կութիւնս ըրած է «Աւրանօր երեք ո-
մանք, եկեղեցի է, թէպէտ եւ աշխար-
հականք»: Սուրբն Կիպրիանոս ոչ մի-
այն եկեղեցւոյ տեսական սահմանին
մէջ կմտցնէ բոլոր հաւատացեալները
եւս եւ աշխարհականները, հապա նա-
եւ անոր կառավարութեանը մէջ: Այս
բանս կհաստատէ նորա մէկ թուղթը
առ հռովմէական եկեղեցականս. «Այս-
պէս ահա միաբանութեամբ խորհրդոց
ընդ եպիսկոպոսաց, քահանայից, սար-
կաւազաց, խոստովանողաց, նմանապէս
եւ առաջիկայ աշխարհականաց, տեսա-
նել զանկեղոցն զգալտաւորան» (2): Աւ-
րիշ տեղ այս սահմանը կուտայ. եկեղե-
ցւոյ որոշ կերպով. «Ժողովուրդ միա-
ցեալ ընդ քահանային, հօտն միաբան-
եալ ընդ հովուի իւրում» (3): Սուրբն
Ոպտատոս Միլեւիացի այսպէս կհամա-
րէ եկեղեցւոյ անդամները. «Եպիսկո-
պոսունք, քահանայք, սարկաւազունք,

(1) Գործ Բ, ընդդէմ Հերոնիմոս. Գ. Բ:

(2) Կիպրիանոսի Թուղթ ԼԱ:

(3) Գործ Բ, ընդդէմ Պարմենիանոսի:

պաշտօնեայք եւ հաւատացելոց բազմութիւնն (turban fidelium) ¹⁾ : Սուրբն Հեպայօղիտոս կըսէ Նոյնպէս՝ թէ եկեղեցւոյ մարմինը կկազմեն ոչ միայն եպիսկոպոսն, քահանայք եւ սարկաւազունք, հապա նաեւ ժողովուրդն: Իսկորոս Պեղոսացին այս սահմանը կուտայ եկեղեցւոյ. « ժողով սրբոց միաբանելոց ընդ միմեանս ստոյգ հաւատով եւ գերագոյն եղանակաւ վարուց » ²⁾ : Նիկողայոս Ա եւ Իննովկենտիոս Գ պապերն անգամ կըսեն թէ « եկեղեցին է կաթողիկեայց կամ թէ հաւատացելոց հաւաքումը » . եւ այս սահմանը ընդունած է Լատերանեան ժողովներուն մէկը: Նոյնպէս բացայայտ է Թովմայի Ագուլինացւոյ խօսքը՝ թէ « եկեղեցին է ժողով կամ ընկերութիւն հաւատացելոց, նման է քաղաքական ընկերութեան, վասն զի ինքն իսկ ժողովուրդն եկեղեցի կոչի » եւ ամենայն քրիստոնեայ է որպէս անգամ նորին իսկ եկեղեցւոյ » ³⁾ :

Լօնուայ բազմութիւ եւ անժխտելի վկայութիւններով կհաստատէ՝ թէ մինչեւ Տրիդենտեան ժողովը եկեղեցւոյ երեւելի վարդապետները այս սահմանը տուած են եկեղեցւոյ ⁴⁾ : Նոյն սահմանը պահուած է նաեւ Տրիդենտեան ժո-

ղովէն ետքը նիւթապէս միայն, եւ այնպիսի այլափոխութեամբ՝ որով արդէն վաղուց բոլորովին խանգարուած էր անոր հոգին:

Ինչպէս որ յայտնի կերեւի այն ճառէն՝ զոր գրած է Ֆլէօրի եկեղեցւոյ վիճակին վրայ առաջին վեց դարերուն մէջ, եկեղեցին ինքզինքը կառավարած է բովանդակ այն միջոցին այս մտքով՝ որ իւր բոլոր անդամները, նաեւ աշխարհականները, գործունեայ կերպով կգտնուէին անոր վերաբերեալ ամեն գործերուն, նաեւ անոր կառավարութեանը մէջ եկեղեցւոյ դասակարգութենէն դուրս էին, բայց կառավարութենէն դուրս չէին, վասն զի կառավարութիւնը այն ժամանակները խառնուած ու միացած չէր դասակարգութեան հետ, ինչպէս որ խառնուեցաւ երբ որ ամեն բան կեդրոնացաւ եկեղեցւոյ գլխաւորաց վրայ ¹⁾ :

Վեցերորդ դարէն ետքն էր որ առաջին անգամ դղրեցաւ հին կարգը քրիստոնեայ ժողովրդոց արեւմտեան մասին մէջ: Հասարակ հաւատացելոց բազմութիւնը այնքան շատցաւ որ կարելի չէր որ առաջուան պէս ամենքն ալ մրտնէին եկեղեցւոյ գործոցը մէջ: Դարձեալ, նորադարձ բարբարոս ազգաց տգիտութիւնը մեծ էր, եւ նոյնի հաւատացելոց մէջ անտարբերութիւնը օրէ օր աւելանալու վրայ էր: Այս երեք պատճառները, այս ինքն հաւատացելոց

(1) « Յաղաքս իւղոյն օծուեան », Թ. Ա:

(2) Գիրք Բ, Թուղթ ՄԽԶ առ Թէոդոսիոս եպիսկոպոս:

(3) Բաժ. Ի, իմդ. Ա, յօդ. Ը. եւ « Մեկնութիւն Հանդանակին հաւատոյ:

(4) Հատ. Ե, էջ 665 եւ որ զինի: — Տես Հատ. Բ, էջ 632: — Հատ. Գ, էջ 249:

(1) Տես « Յափշտակութիւնք պապից եւ եպիսկոպոսաց » (Usurpations des papes et des évêques, par I. — J. Brethé) Փարիզ, 1861:

բազմութիւնը, տգիտութիւնը, եւ անտարբերութիւնը, ստիպեցին զհայրապետները այնուհետեւ բոլոր հաւատացելոց կարծիքը չհարցնելու, այլ միայն գլխաւորներունը, որ այն ժամանակը գրեթէ ամենուն պատգամաւորներն էին: Տոլեդոնի չորրորդ ժողովոյն գործողը մէջ անգամ կոտորեմը 633 ին որ այս կերպով որոշուած է գաւառական ժողովոյ ձեւը. «Յետ եպիսկոպոսաց, քահանայից եւ սարկաւազաց ի ներքս մոլծցին աշխարհականք: Գորս ժողովն արժանիս համարեցի առաջիկայ լինելոյ նմին»⁽¹⁾:

Վերջերը այս կարգն ալ խափանեցաւ: Նոյն պատճառներով՝ որոնցմով աշխարհականներուն ամենքը չէին կրցած ժողովի մէջ մանել՝ վերջապէս ամենքն ալ անկից դուրս մնացին: Մասնաւոր եկեղեցիներուն կողմանէ գաւառական ժողովոց մէջ նոցա եկեղեցականները միայն երեւցան, եւ այնուհետեւ հասարակ հաւատացեալները գործնական կերպով դուրս ձգուեցան եկեղեցւոյ կառավարութեան որ եւ իցէ մասնակցութենէն, եւ եզան հասարակ հպատակներ, որ գրեթէ կրաւորաբար պէտք էր հաւատային:

Սակայն իշխանները յանձն չառին բոլորովին դուրս մնալ: Մէկ կողմանէ նոցա փառասիրութիւնը, որով կուգէին հասարակ ժողովրդոց տեղը բռնել՝ որք ըստ աշխարհական կարգի իրենց ռամիկներն ու ծառաներն էին, միւս կողմանէ եպիսկոպոսներուն դէմ նախան-

ձը՝ որոց իշխանութիւնը երթալով կրմեծնար նաեւ աշխարհական կերպով, եւ ամեն մէկը մէկ մէկ իշխան դարձած էին, եւ իշխաններուն սիրտը վախ անգամ կձգէին իրենց կալուածներուն մէջ, պատճառ կլինէին իշխանաց ժողովներուն մէջ ներկայ գտնուելու, եւ հոն պահպանելու իրենց իրաւունքներուն եթէ ոչ իսկութիւնը՝ գոնէ շուքը եկեղեցական գործոց մէջ: Ետքերը այս ալ պատահեցաւ որ նոցա ներկայութիւնը պարզ արարողութիւն մը դարձաւ, կամ աւանդութեամբ եկած սովորութիւն, եւ այն միայն ասոր համար որ աշխարհական իշխանութեան իրաւունքները պահպանուին եթէ յանկարծ հոգեւորական իշխանութիւնը այն իրաւունքը պակսեցընել կամենար, բայց այս յայտնի է որ ամենեւին խնդիրը հոգեւորական իրաւանց վրայ չէր, եւ անոր համար չէր նոցա ներկայանալը. քրիստոնէական ճշմարիտ հասարակութիւնը վերցուած եւ անոր տեղը պարզապէս քաղաքական հասարակութիւնը բռնած էր, որ յետոյ այնչափ վնասներու պատճառ պիտի լինէր. քրիստոնէական հասարակապետութիւնը վաղուց մեռած էր, եւ այնուհետեւ եկեղեցւոյ սահմանը բացարձակապէս ժողով հաւատացելոց անուանելը իբրեւ հնութիւն մը միայն կ'պահուէր՝ առանց գոյական մէկ բանի. վասն զի իրօք եկեղեցին ուրիշ բան չէր դարձած՝ եթէ ոչ ժողով հովուաց եկեղեցւոյ:

Այս երկրորդ սահմանովս եկեղեցին ոչ եւս էր հին ատենի քրիստոնէական

(1) Լապպէ, հատ. Ե, սիւնակ 4704:

հասարակապետութիւնը, հապա ազնուապետութիւնը:

Շիտալին ըսելով՝ եկեղեցւոյ այս նշանակութիւնը երկար չքշեց արեւմուտքին մէջ, նախ անոր համար որ իննբորդ դարէն ետքը Իսիդորեան սուտ կոնգրակները տգէտ ու պարզամիտ ժողովրդոց մօտքին մէջ այս շփոթ բայց իրական գաղափարը տպաւորեցին՝ թէ եկեղեցին միապետութեան պէս բան մի է. երկրորդ ասոր համար՝ որ, ստորին կարգի եկեղեցականք հարկաւ մէկ կողմէն հասարակ հաւատացելոց մէջ կեցած, որ ոչ սէր ունէին եւ ոչ կարողութիւն եկեղեցական գործոց մէջ մտնելու, մէկ կողմանէ ալ եպիսկոպոսներուն ձեռքին տակը՝ որ զանոնք ծառայի տեղ կղնէին՝ հարկաւ մէջտեղէն պիտի վերնային, ու եկեղեցւոյ կառավարութեանը մէջ պիտի չմտնէին, զոչ լինելով հասարակ հաւատացելոց պաշտօնութեանը եւ եպիսկոպոսաց փառամոլութեանը: Ինչպէս որ հասարակ հաւատացեալները կառավարութենէն դուրս ձգուած էին՝ միայն անոր համար որ եկեղեցական դասակարգութեան հետ մաս չունէին, նոյնպէս ալ քահանայք եւ ստորին սլաշտօնեայք եւս դուրս ձգուեցան, վասն զի եպիսկոպոսները դրած էին մտքերնին թէ նօքա քահանայական կարգի իշխանութիւնը միայն ունէին եւ ոչ թէ իրաւասութեան իշխանութիւնը, Վասն զի իրօք ալ նոյն մտքով՝ որով կառավարութիւնը դասակարգութեան հետ շփոթեր էին, հնարեր էին նաեւ այս զանազանութիւնը, այս ինքն իշխանութիւն

կարգի եւ իշխանութիւն իրաւասութեան: Բաւական չհամարեցան այս ըսելով՝ թէ ո՛վ որ դասակարգութեան մասն չէ՝ չկրնար եկեղեցւոյ կառավարութեան մէջ մասն ունենալ. այլ յետոյ այս ալ ըսին թէ ո՛վ որ միայն իշխանութիւն կարգի ունի, եկեղեցւոյ կառավարութեան մասնակցութենէն դուրս է. վասն զի կըսէին, կարգի իշխանութիւնը միայն խորհրդոց կվերաբերի, մինչդեռ իրաւասութեան իշխանութիւնը նոյն խոկ եկեղեցւոյ կառավարութեանը կվերաբերի. որպէս թէ կարգի իշխանութիւնը զոր ինքն Քրիստոս տուած է՝ իրաւասութեան իշխանութենէն պակաս է, այն իրաւասութենէն զոր եպիսկոպոսները տալու իշխանութիւն ունեցող կկարծուէին՝ կարգի իշխանութիւնը վաւերացնելու համար:

Ստորին եկեղեցականաց արեւմտեան եկեղեցւոյ կառավարութենէն դուրս ձգուելը ինչ պատճառներով ալ եղած լինի, գործը ըստ ինքեան յայտնի է, եւ քահանայն՝ որ ճշմարտապէս հովիւ է եկեղեցւոյ եւ տնտես հոգւոց մարդկան՝ կարգեալ ի Քրիստոսէ սրբազան բաները մատակարարելու համար, եկեղեցական ըսուած բաներուն կառավարութենէն դուրս ձգուեցաւ, եւ միայն արտաքին ձեւի համար պահուեցաւ այն կերպով՝ ինչ կերպով որ կպահպանուի հնութիւն մը՝ առանց գործնական սովորական կենաց ծառայելու, առանց կարեւորութեան եւ առանց մէկ արժանաւորութեան: Նաեւ մեր օրերը քահանաներ կան՝ որ սովորաբար ի-

րենց հիւանդ լինելուն կամ ծերութեանը, կամ ուրիշ բան ընելու անկարողութեանը պատճառաւ՝ եպիսկոպոսին օգնական կը նտրուին՝ Կաննիլիոս ըստելով, եւ նորա քովը իբր թէ խորհրդական կամ ատենակալ կ'լինին, թէպէտ եւ ոչ երբէք եպիսկոպոսը հարկաւոր բաներու վրայ խորհուրդ կ'հարցընէ անոնց, այն խորհրդականները հաւաքուլն ալ ինքը եպիսկոպոսն է իւր ուղածին պէս՝ երկու նպատակաւ. մէկը այս՝ որ անօգնական ծերունիներու աղէկութիւնն ըրած լինի, մէկն ալ այս՝ որ իւր կառավարութեանը ուրիշ մարդ չխառնուի:

Ստորին եկեղեցականները երկու ալ եւ այլ անգամներ աշխատեցան որ իրենց իրաւունքները նորէն ձեռք ձգեն, բայց ի դուր: Առաջին փորձը ըրին Կոստանդեան եւ Բասիլեան ժողովներուն մէջ: Կոստանդեան ժողովին մէջ աւելի բան մ'ալ ըրին. վասն զի երբոր պապը պահանջեց՝ իւր կուսակիցներուն կողմը զօրանցնելու համար՝ որ աշխարհական ուսումնականները եւ թուգաւորաց՝ իշխանաց ու ճեմարանաց պատգամաւորները չկարենան խորհուրդի մէջ մտնել կամ քուէ տալ, ժողովը անոր դէմ կեցաւ: Յետոյ թէ եւ ժԸ դարերուն մէջ Ռէնս, Լիդիէս եւ Փարիզ քաղաքները մեծամեծ վիճաբանութիւններ եղան երկրորդ կարգի եկեղեցականաց նախնի իրաւունքները՝ ձեռք ձգելուն վրայ, բայց այն վիճաբանութիւնները անպատու մնացին: Այնուհետեւ եկաւ 1801-ին դաշնագրութիւնը, որոյ զօրութեամբը երկրորդ կարգի եկեղեցականները

բոլորովին նուաճուեցան եկեղեցական լուծին տակը, եւ հասարակ ժողովրդապետներն ու ծխատէր քահանաները, այս ինքն երկրորդ կարգի եկեղեցականաց ահագին բաղմութիւնը, առաջնորդին ինքնակամ հաճոյիցը զոհեղան:

Քահանաներուն այս կերպով յօգուտ եպիսկոպոսաց նուաստանալով՝ եկեղեցոյ նշանակութիւնը նոր այլափոխութիւն մը առաւ: Այնուհետեւ գործնականապէս ոչ հասարակապետութիւն համարուեցաւ եկեղեցին, եւ ոչ ազնուապետութիւն, հապա միապետութիւն՝ աղնուապետութեամբ չափաւորեալ: Հին սահմանները միայն անոր համար պահուեցան որ խօսքով եւ ըստ երեւութին աւանդութիւնը պահուի: Բայց իրօք եկեղեցին ոչ եւս մնաց ժողով հաւատադիւրոյ՝ ինչպէս առաջին շրջանին մէջ, եւ ոչ ժողով քահանայից կամ հովուաց՝ ինչպէս երկրորդ շրջանին մէջ, հապա միայն եպիսկոպոսներու ժողով, այս ինքն մասնաւոր եկեղեցեաց եպիսկոպոսները՝ իրենց գլուխ ունենալով տիեզերական կամ ընդհանրական ըստած եպիսկոպոսը: Այս էր ահա ի սկզբան անդ «~~այս~~» եկեղեցի ըստածը, որ յետոյ պարզապէս եկեղեցի անուանեցաւ. ըսել է թէ այնուհետեւ եկեղեցին ուրիշ բան չէր՝ եթէ ոչ եկեղեցական դասակարգութեան բարձրագոյն մասը: Եկեղեցոյ թէ վարդապետական եւ թէ կառավարչական իշխանութիւնը, որ ատենով մասնաւոր եկեղեցեաց միաբանութեանը վրայ, այս ինքն ամենայն հաւատացելոյ ընկերու-

թեան կամ ժողովոյն վրայ հաստատուած կհամարուէր, այնուհետեւ միայն եպիսկոպոսաց եւ պատին վրայ մնաց: Ինչ որ եպիսկոպոսունք եւ պատը միաբան կհրատարակէին իբրեւ մասն հաւատոյ, իրօք հաւատոյ մասն էր. ինչ կանոններ որ դնէին բարեկարգութեան կամ ուղիղ բարոյականի համար, հարկ էր ընդունիլ եւ ի դործ դնել: Քահանայք, որ հոգի խնայող ըսուելու անունն ու պաշտօնը ունէին, եւս առաւել հասարակ դպիրները եւ հառարակ հաւատացեալները, որ եւ ինչ իրաւունքէ զուրկ էին. նոցա պարտքն էր հաւատալ եւ հնազանդիլ բացարձակապէս եւ առանց պատասխան տալու. եւ եթէ ասոնցմէ մէկը իւր հին իրաւունքները պահանջելու ելլէր, եպիսկոպոսներուն ու պատին իրաւանցը դէմ ապստամբութիւն ըրած կհամարուէր:

Այս նոր դրութիւնը կամ ոճը այնպէս տարածուեցաւ ամեն տեղ որ ամենեւին վէճ չէր վերցընէր: Մէկ դժուարութիւն մը միայն կմնար, որ էր եպիսկոպոսական ու պապական իշխանութիւնները հաւասարակշռութեան մէջ դնել: Երբեմն եպիսկոպոսական իշխանութիւնը պապականէն վեր կգնէին, ինչպէս որ ըրին Կոստանդեան, Բասիլեան եւ Փարիզեան ժողովներուն մէջ. եւ երբեմն անոր ներհակ՝ պապական իշխանութիւնը եպիսկոպոսականէն վեր կանցընէին: Եւ ահա այն ատենը այս երկու իշխանութեանց իսկութեանն ու յարաբերութեանցը վրայ վիճելով՝ սկսան մտածել թէ՛

Եւս ոկգընական աղբիւրը որն է, եւ եկեղեցւոյ անսխալականութեան հիմնական սկիզբը ինչ է. արդեօք պատին վարդապետութիւնը անսխալ ընողները եպիսկոպոսներն են թէ՛ պատն է եպիսկոպոսաց վարդապետութիւնը անսխալ ընողը. արդեօք եպիսկոպոսներն են պատին վճիռներուն օրէնքի ուժ տրուողները, թէ՛ պատն է նոյն ուժը եպիսկոպոսաց վճիռներուն սուղը: Այսպիսի դատարկ, այսպիսի ծաղրական բարակ նիւթի մը վրայ բացուած կռիւները հարկաւ չէին կրնար անորոշ մնալ: Յայտնի բան է որ պատը ամեն բանի մէջ առաջին լինելով՝ թէ՛ վարդապետութեան, թէ՛ բարեկարգութեան եւ թէ՛ կառավարութեան մէջ, քիչ ատենէն պիտի համարուէր սկիզբն եւ հիմն եւ աղբիւր: ամենայն իրաւասութեան եւ ամենայն անսխալութեան:

Այս էր ահա այն հռչակաւոր կռիւը, որ բացուեցաւ Գաղղիականաց եւ անգլիկանականաց մէջ. Գաղղիականները իր պահանջէն՝ որ պատը հպատակի եպիսկոպոսաց ժողովոյն, եւ անդրադիտականք կանգնէին թէ՛ պատը վեր է ամենայն եպիսկոպոսներէն, թէ՛ մէկգեղ հաւաքուած լինին նոքա եւ թէ՛ ցրուած. եւ այս ոգորմելի խնդիրներուն հասած էր ժէ եւ ժԸ դարերուն մէջ. այն հռովմէական կաթոլիկութեան ազատութեան մնացորդը՝ որ կըսուէր Գաղղիականութիւն (կալիքանիզմ): Երբոր ամենայն իշխանութիւն պատին վրայ ամփոփելու ջանքով՝ հասարակ հաւատացեալները եւ քահանաները հետզհետէ գուրս ձգուեցան ժո-

ղովներէն, հարկաւ եպիսկոպոսներն ալ դուրս պիտի ձգուէին, եւ պապը միայն պիտի մնար բացարձակ գլուխ եկեղեցւոյ: Անդրալեռնականք առաջ բաւական համարեր էին սահմանել եկեղեցին, «պապութիւն միացեալ ընդ եպիսկոպոսութեան», յետոյ՝ որպէս զի յաղթահարեն զգաղղիականները որ կսահմանէին զեկեղեցին «Եպիսկոպոսութիւն միացեալ ընդ պապութեան», քիչ տենէն եպիսկոպոսաց իշխանութիւնը մէկդի դրին, եւ միայն պապինը սկսան պաշտել: Ինչպէս որ եպիսկոպոսները իրենց քահանաները եպիսկոպոսութեան ծառայ դարձուցեր էին, նոյնպէս ալ բնական էր որ պապը եպիսկոպոսները դարձնէր պապութեան ծառայ: Եպիսկոպոսները թողեր էին քահանայից միայն հնազանդելու պարտքը, իրենց միայն պահելով հրամայելու իրաւունքը: պապն ալ իրեն կողմանէ միայն հնազանդելու պարտքը կ'թողուր եպիսկոպոսաց, իրեն միայն պահելով բոլոր եկեղեցին կառավարելու իրաւունքը: Եպիսկոպոսները կուգէին ամեն բանի վրայ իրենք դատաստան ընել՝ առանց անպատճառ մասնակից ընելու իրենց խորհրդին քահանաները ու հաւատացեալները: բնական էր որ պապն ալ վերջապէս կամենար ամենայն դատաստան ինքը կտրել՝ առանց մէկուն քննութեանը տակ ընկնելու, եւ ոչ իսկ եպիսկոպոսներուն, Եպիսկոպոսները կամեցեր էին որ հասարակ քահանաները իրենցմէ առնուն բոլոր իրենց քահանայական իշխանութիւնները: Ինչո՞ւ համար պապն ալ պիտի չկամենայ որ

հասարակ եպիսկոպոսները միայն իրմէ առաժ լինին բոլոր իրենց եպիսկոպոսական իշխանութիւնները: Եպիսկոպոսները կամեցեր էին վերցնել եկեղեցական ատեաններն ու ժողովները, եւ կառավարել քահանաները՝ ոչ թէ ըստ օրինաց, այլ ըստ քմաց: Ինչո՞ւ համար պապն ալ պիտի չկամենար որ ամենայն մեծ եւ փոքր ինդիւրներ իրեն ատեանը բերուին, եւ իրեն պարզ կամքը բռնէ այն օրէնքներուն տեղը՝ զորս դրած կլինէին իրմէ վար եղողները:

Վերջին դարերու Գաղղիականները կըսէին անդադար անդրալեռնականաց դէմ՝ եթէ եկեղեցին միապետութիւն է՝ ազնուապետութեամբ սաստիկ չափաւորուած: բայց իրենց կիսկատար դրութիւնը չէր կրնար դիմանալ այն բացարձակ իշխանութեան յորդհաս հեղեղին դէմ՝ որոյ աղբիւր էր Խիզորեան սուտ կոնդակագիրքը այն հեղեղներուն՝ որ հետագայ դարերուն մէջ աւելի ալ սաստկացան զանազան անդրալեռնական դպրոցաց խարդախութիւններով: այն հեղեղներուն՝ որ քիչ մը ատեն եկան դարնուեցան մռնչելով եկեղեցւոյ պարիսպներուն: Կոստանդեան եւ Բասիլեան ժողովներուն մէջ ու խորտակուեցան, բայց յետոյ նոր սաստկութեամբ վազեցին գնացին իրենց ընթացքին մէջ արմատագին խլելով հին ու պատկառելի կարգերն ու կանոնները, եւ կուրօրէն կործանելով իրենց առջեւ ելնող ամենայն արգելքները: Միայն թէ բառին ուժը կըսել ուզողը կտեսնէ որ միապետական բնութեան իսկապէս սեպհական է քա-

ցարձակապէս լինել. եւ եթէ չափաւորութիւնը պատճառը միայն չէր, տկարութիւնը կամ բարեսրտութիւնն է, եւ ոչ թէ տրամաբանութիւնը: Ինքն իսկ Պօսիւէն որ այնքան հանճարեղ մարդ էր, չկարողացաւ իւր ժամանակի Գաղղիականութեանը մէջ հաստատ մնալ. եւ թէպէտ գաղղիական խնդրոյն համար զէնքեր կ'աւարաստէր, բայց իրօք անգրաւեանական էր, եւ չէր ուզեր շխտակի ըսել: Բոլոր ցանկութիւնը այն լինելով՝ որ բողոքականաց վրայ յաղթանակ կանգնէ, միութեան չափազանցութեանը մէջ ընկաւ. կրցածին չափ պակսեցուց քահանայից եւ աշխարհականաց իշխանութիւնը, իբր թէ եպիսկոպոսաց իրաւունքները հաստատելու համար. եւ վերջապէս կամ բնական տկարութեամբ եւ կամ խոհեմութենէն շարժելով՝ եկեղեցւոյ իշխանութիւնը պապին վրայ ամփոփեց: Վասն զի երբեմն կրսէ թէ՝ «Այս ստոյգ է որ երկրորդ կարգը խորհրդակցութեան մէջ ձայն պէտք չէ ունենայ. եւ այս իմ կարծիքս է: Թէպէտ եւ ասոր ներհակ օրինակներ ալ կան»⁽¹⁾: Երբեմն ալ, եկեղեցւոյ միութեան համար խօսած ճառին մէջ, կրսէ թէ եպիսկոպոսները ոչխարը են, որոց կառաջնորդէ պապը: Ինչպէս որ այն ժամանակի գաղղիականները զքահանաները գործնական կերպով հովուի տեղ չէին դնէր, այսպէս ալ անգրաւեանական եպիսկոպոսները զանոնք ոչխարի տեղ կ'դնէին, եւ զհաւատացեալ-

ները գառանց տեղ: Առանց եպիսկոպոսական իշխանութեան մեծութեանը նայելու՝ մոքերնին դրած էին թէ եպիսկոպոսներուն ու հասարակ ժողովրդոց մէջ ուրիշ տարբերութիւն չկայ՝ եթէ ոչ շատւորութիւն, որով ոչխարները գառներէն կ'զատուէին, մի միայն հովիւ եպիսկոպոսաց, որպէս եւ ամենայն հաւատացելոց, մի միայն տէր հօտին՝ եւ ինքը հօտէն դուրս՝ պապն էր: Այսպիսի վարդապետութիւնը նոյն իսկ Պօսիւէն գրուածօրը մէջ կտեսնուի, թէպէտ եւ նորա գրչովը գրուած էր օր մը այս ճշմարտութիւնս՝ թէ «Այն անսխալականութիւնը զոր Աստուած խօստացեր է եկեղեցւոյ, նախնապէս հաստատուած է բոլոր մարմնոյն վրայ»⁽¹⁾: Առնօ, Նիքոլ եւ ընդհանրապէս Փօռ—Թոյեալի դպրոցը՝ նոյնպէս չափազանցօրէն եպիսկոպոսաց կողմը բռնեցին: Տարակոյս չկայ որ նոցա զխաւորութիւններէն մէկն էր՝ պապական իշխանութեան դէմ իշխանութիւն մը հանել, թէպէտեւ անով բոլորովին հակառակ արգասիք պիտի վաստակէին: Բայց այս բանիս մէջ զիրենք գրգող գլխաւոր շարժառիթը՝ իրենց առեղծութիւնն էր ընդդէմ եզուիթներուն, այն խռովարար քահանաներուն՝ որոց խելքը միտքն էր՝ եպիսկոպոսաց վրայ տիրապետել: Նոքա եզուիթները նուաճելու համար աշխատեցան որ եպիսկոպոսաց իշխանութիւնը աւելցընեն, եւ հա-

(1) Պօսիւէն, « Պատմութիւն Պօսիւէի » (Histoire de Bossuet, par Bausset), գիրք ԺԱ, յօդ 2:

(1) Թուղթ առ Լէյպնից յաղագս ընդունելու Պեան Տրիդենտեան ժողովոյն:

սարակ քահանայից իշխանութիւնը որ-
քան որ կարելի էր պակսեցընեն:

Այս այսպէս լինելով՝ շատ բնական
էր ղեկեղեցին բախտովին նոյնացընելը
պապին հետ: Անդրաւեռնականաց հա-
մար եկեղեցին ու պապը մի եւ նոյն են,
ոչ եթէ այնու միութեամբ՝ որ միաբա-
նութիւն եւ պարզ համաձայնութիւն
է, ինչպէս որ կհասկընային սուրբն
Ամբրոսիոս, եւս եւ Փրանկիսկոս Սալե-
զացին, հապա այնու միութեամբ ընդ-
հան՝ որով մէկը ոչ ինչ կդառնայ ու մէ-
կալը կլաստրկի: Փոխանակ հասկընա-
լու թէ եկեղեցւոյ միութիւնը՝ ընկերու-
թեան միութեանը եւ բնութեան միութե-
անը պէս պէտք է լինի անթիւ դա-
նադանութեանց ներդաշնակ հաւաքում
մը, հեռզհեռէ ամեն զանազանութիւն-
ները վերուցին, եւ միութիւնը դրին
միայն ի պապն եւ ի ձեռն պապին: Անդ-
րաւեռնականաց խօսքին նայելով՝ եկե-
ղեցին ոչ եւս այն անտառն է՝ յորում
ամենայն ծառ ունի իւր տեսակը, իւր
մեծութիւնը, իւր սեպհական գեղեց-
կութիւնը, այլ միակերպ մացառներէ
ձեւացած ցանկ մի է, յորում տիրոջը
մկրտը անոր կենդանութիւնը կանո-
նաւորելու պատրուակով կըռնաբարէ
դոյն, մանաւանդ թէ ցանկ ալ չէ, այլ
մի միայն ծառ, որով քովինները ամենն
ալ անգթութեամբ արմատաքի խլուե-
լով՝ խեղճ սլատուաստներ գարձեր են:
Եւ այսպէս եկեղեցին, որ արդէն ըստ
իւր սահմանադրութեան այլափոխուած
էր, իւր միութեանը կողմանէ անգամ
այլափոխուեցաւ, ինչպէս որ պիտի տես-
նեմք:

Շատ կաթոլիկներ երգում րրած էին՝
որ միապետութիւնն ընդունին, բայց
ոչ բացարձակ միապետին եւ այն բա-
ցարձակութեանը դէմ բողոքեցին, բայց
իզուր: Իզուր ջանացին եկեղեցին ար-
դարացընելու՝ ըսելով թէ նորա հաս-
տատել ուզած միապետութիւնը այս է
միայն, որ Աստուած թագաւորէ սրտից
վրայ¹⁾: Իզուր վարդապետեցին նորա
թէ «պապական իշխանութիւնը ուրիշ
ամեն իշխանութիւններէն աւելի կա-
պուած է. թէ անոր պարտքն է ամեն
բանէ առաջ եկեղեցւոյ օրէնքները պահ-
պանել, եւ չթողուլ որ ոտքի տակ առ-
նուին. թէ միայն այս պայմանով կըր-
նայ յուսալ պապական աթոռը որ մա-
նաւոր եկեղեցիք հնազանդին իրեն, եւ
հաւատացեալք վստահութիւն ու պատ-
կառանք ցուցընեն իրեն»²⁾: Իզուր ըսին
շատ անգամ՝ թէ այս եղած է նոյն խօս
պապերուն վարդապետութիւնը, եւ թէ
Պիոս է այս բանիս վրայ բացայայտ եւ
անժխտելի կերպով յայտնած է իւր

(1) «Ամանք կարծեցին՝ թէ եկեղեցին բացար-
ձակ միապետութեան ետեւէ է, եւ աշխարհիս երեսը
աստուածնապետական իշխանութիւն մը կուզէ հաս-
տատել: Այն պարոններ, եկեղեցին կցանկայ ընդ-
հանրական միապետութիւն ունենալ, բայց հոգոք
եւ մտաց վրայ, կուզէ որ Աստուած թագաւորէ
մարդկանց սրտին վրայ նա այսպէս կհասկնայ. եւ
եթէ մէկ բանի մարդիկ ուրիշ տեսակ միապետու-
թիւն մը երազեր են եկեղեցւոյ համար, յանցանքը
եկեղեցականին չէ:» Պօթէն քահանայ, Էարնո Ա. ի
մայր եկեղեցւոյ քարիզու:

(2) Տեղիւնիւն, Եկեղեցի եւ Եկեղեցի (Kirche
und Kirchen), Միւնխէն, 1861, էջ 58 եւ 59:

կարծիքը *): Հարկը ստիպեց որ ամեն բան կեդրոնացրենելու եւ բացարձակ իշխանութեան վերածելու բռնութեանը յաղթէ. այս բռնութիւնը իննեքորդ գարէն ի վեր յայտնապէս կատաղած էր արեւմտեան եկեղեցւոյ մէջ, եւ ասոր դէմ ամեն ժամանակի աղաւաղաւաղ կաթոլիկները տկար թումբեր միայն դրած էին. եկեղեցւոյ պատմութեան առաջին շրջանին մէջ, մինչդեռ եկեղեցւոյ դադարաւ գեռ ողջամիտ էր, ժողովներն էին կ'առաջարկէին հրամայող, արգիւիղ իրենց անուշուրը, բայց եկեղեցւոյ իրենց յանձնած իշխանութեամբը՝ որոյ աւանդապահներն էին: Բայց արդէն ժ. Բ. դարուն նաեւ ժողովոց մէջ պապերն սկսան օրէնքներ տալ արեւմտեան եկեղեցւոյ, եւ հրատարակել իսկզբան յանուն առաքելական աթոռոյն, եւ ապա իրենց անուշուրը: «Իշխանութեամբ առաքելական աթոռոյն արգելումը» կրսէ այն տիեզերական կարծեցեալ ժողովոյն առաջին կանոնը՝ զոր բրաւ 1123 ին Կալիստոս Բ պապը: Աղէքսանդր Գ, 1179 ին ժողովոյն մէջ քսանեօթը կանոն հրատարակեց, զորս կարգաւ տուաւ եպիսկոպոսաց առջեւը ըսելով թէ «հաւանութեամբ սիւնհոգոսին» գրուած են: Ժամանակէ մը ետեւ այս հաւանութիւնն անգամ հարկաւոր չերեւե-

ցաւ, եւ վերուցին զայն իբրեւ աւելորդ ձեւ մը. եւ յիշաւի Պիոս Թ երբոր կամեցաւ հրատարակել անարատ յղութեան վարդապետութիւնը, բաւական համարեցաւ եպիսկոպոսաց կարծիքը հարցընել՝ առանց նոցա հետ խորհըրդակցելու, եւ եպիսկոպոսները բաւական համարեցան այն վարդապետութեան հրատարակմանը ներկայ գտնուիլ՝ զոր ըրաւ միայն պապը, եւ միայն իւր անուշուրը:

Քանի մը տարի առաջ Լիթթա կարգինաւն արժան կ'համարէր տակաւին ծանուցանել մեղի՝ իւր գիտաւորութիւնը առաջ տանելու համար, թէ ինքը եկեղեցի ըսելով կ'հասկընար «—»-ցիւ եկեղեցին, այս ինքն եպիսկոպոսները՝ պապին հետ ի միասին *). ըսել է թէ այս ամիսիեալ սահմանը՝ եկեղեցի բառին առաջին նշանակութիւնը չէ. Բայց այժմու ժամանակս այդպիսի խղճահարութիւն հարկաւոր չէ. հիմա եկեղեցին ոչ եւս է ժողով կամ ընկերութիւն ամենայն հաւատացելոց, եւ ոչ ժողով հովուաց եկեղեցւոյ, եւ ոչ իսկ ժողով եպիսկոպոսաց ընդ պապին, այլ ընկերութիւն պապին միայն: Պապն է ամեն բան, եւ ամեն բանի տեղը կը ընէ. հաւատացեալք՝ քահանայք եւ եպիսկոպոսութեան ուրիշ բան չեն՝ եթէ ոչ նորահօտին զառինքն ու ոչխարները: Եթէ մէկը կուզէ համոզուիլ թէ այս է անգրաւեռնականաց հիմնական վարդապետութիւնը, բաւական է որ կարգայ Տրմէսթր, Տօն Կեռանժէ, Վէօյլէօ,

(*) *Esposizione dei suoi santità*. Տես եւ նոր հիւնակ սահմանադրութեան եկեղեցւոյ գլխաւանդի կարգիկաց (Die neussen Grundbagen der deutsch-Katholischen Kirchenverfassung), ՇՅուկարտ, 1821, էջ 354:

— Տես եկեղեցի եւ եկեղեցի, էջ 41:

(*) Թուղթ Ի, էջ 404:

եւ եղուիթներուն Զիվիւն: Երբոր մենք եկեղեցւոյ վրայ կխօսիմք, կըսէր Վռէ-ցեր եղուիթը, եկեղեցի ըսելով «պաշտօնակցութիւն» — «Պապէն կառնու եկեղեցին: Կըսէ Զիվիւն, իւր հաւատքը, իւր կրօնական կենդանութիւնը. վրոն զի նա է գլուխ եկեղեցւոյ եւ եպիսկոպոսաց¹⁾ . . . : Պապն է մատակարար հոգեւոր շնորհաց²⁾ . . . : Աստուած պապին ձեռքը միայն աւանդած է երկրիս վրայ իւր յայտնութեան, արդարութեան եւ շնորհաց գանձերը: Եւ նա միայն է անոնց մատակարարը եւ մի միայն պահապանը: Ուստի մեզի համար նա այն է՝ ինչ որ պիտի լինէր Քրիստոս՝ եթէ ինքնին ու երեւելի կերպով կառավարէր զեկեղեցին³⁾: Պապն է գերագոյն պապա՝ «supremus» փոխանորդ Աստուծոյ է վերայ ելլել»:

Այսպէս ահա ամենայն ճշտութեամբ եւ ամենայն իրօք Կաթոլիկական տեղը բռնած է պապականութիւնը. եւ եթէ մօրքերնիս բերեմք որ Պ. Վէօյիէօն կգրէր Հոկտեմբերի 8ին 1869ին թէ «եկեղեցին եղեցի ապա-ստ»⁴⁾, ոչ ապաքէն իրաւունք ունիմք ըսելու թէ կաթոլի-

կութիւնը՝ այսօրուան անգրաւեռնականաց խօսքին նայելով՝ է կատարեալ պապապաշտութիւն: Եկեղեցին է աստուած. իսկ արդ եկեղեցին է պապն ապա ուրեմն պապն է աստուած: Այս է ահա նոցա վարդապետութիւնը, նոցա բոլոր Հաւատամքը:

Այս վարդապետութիւնը անպակաս ի գործ դրուեցաւ Վատիկանու ժողովակին մէջ. ասոր ուժովը սահմանուեցան նորա կարգադրութիւնները եւ կանոնները, եւ պապական անսխալականութեան ու ամենակարողութեան վրձիւները դարձան եղան վարդապետութիւնը նոյն իսկ «սուրբ եկեղեցւոյ»: Այսպէս ուրեմն հին վարդապետութիւնը բոլորովին մերժուեցաւ. այն հասարակապետութիւնը զոր Քրիստոս կամեցած ու սովորեցուցած էր, եւ զոր նախնի եկեղեցին ի գործ դրած էր, կամաց կամաց հաւատացելոց՝ քահանայից եւ եպիսկոպոսաց իրաւունքներուն հետըհհետէ քանդուելովը դարձաւ եղաւ այնպիսի միապետութիւն մը, որոյ նման բողոքական եւ բռնաւորական միապետութիւն երեւակոյել անգամ կարելի չէ. վասն զի մարդկային ձեռքերով եւ մարդկային ամօթալի կիրքերով կանգնելով այս միապետութիւնը, յաջողութիւն գտան ընդունել տալու զայն իրեն եւ այնպիսի աստուածային գործ՝ որուն ոչ ոք կրնայ դաշխլ, ոչ խելքով եւ ոչ սրտով, առանց ոտքի տակ առնելու աստուածային իրաւունքը, եւ առանց հերետիկոս, ուրացող եւ նեոն լինելու:

Այս խօսքերուս մէջ մոլթ ձգուած իմաստները հետագայ գլուխներուն մէջ

(1) «Բաւական չէ որ ժողովուրդը գիտնայ թէ պապն է գլուխ եկեղեցւոյ եւ եպիսկոպոսաց, պէտք է հասկընայ թէ պապէն կծագի իւր հաւատքը. պապէն առնուած է իւր կրօնական կենդանութիւնը»: Sarrի 1867, հատոր ԺԲ, էջ 86:

(2) Liu essere il dispensiere delle grazie spirituali. Անդ:

(3) Guest uomo è il papa. Ed è rispetto a noi ciò che sarebbe esso Cristo, se pev se medesimo e visibilmente quaggiù governasse la Chiesa.

պիտի պարզուրիշ ու հաստատուին. վարորդի ու միայն ընդհանուր տեսութիւն մի էր:

Է.

Թէ ինչ է հաստատուան եկեղեցին խանգարած է ՄԻՈՒԹԻՒՆ և ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՒԹԻՒՆ Բաւարիայի նշանակւած:

Հռովմէական եկեղեցին խանգարած է եկեղեցւոյ Բաւարիայի քաղաքապետը. ասոր մէկ յայտնի ապացոյցը այն է որ աներկիւղ կ'ընդհատուի թէ միութիւնը ի վեր է քան զճարտութիւնը, եւ թէ ճշմարտութիւնը հարկ եղած ժամանակը պէտք է զոհուի միութեան. Սուրբն Հերոնիմոս այսպէս չէր մտածեր. նա կըսէր թէ Միութիւնը որքան եւ ցանկալի բան լինի, ճշմարտութիւնը միշտ անկից վեր պիտի դրուի: Մէկը որքան եւ պարզամիտ լինի՝ դիւրաւ կը հասկընայ, բաւական է որ ուղիղ սրբտու մտածէ, թէ գերագոյն բարի ճշմարտութիւնն է. թէ միութեան իրական ոյժ տուողը միայն ճշմարտութիւնն է. թէ որ եւ իցէ Միութիւն եթէ ճշմարտութեան վրայ հաստատուած չէ, առ երեւոյթ միութիւն է, որ աւելի սատուիկ բաժանմունքներու պատճառով ինչ, եւ չիրնար զանոնք երկար ժամանակ պարտըկել. Ուրեմն որովհետեւ այժմու հռովմէական եկեղեցին իւր երեւելի անդամներուն եւ հռչակաւոր եպիսկոպոսներուն ձեռքովը լաւ կ'համարի զոհել ճշմարտութիւնն ու հաւատքը՝ քան թէ իւր միութիւն անուա-

նածը քակտել, պատճառը այս է որ նորա միութիւնը ճշմարիտ միութիւն չէ: ճշմարիտ միութիւնը ճշմարտութեան հետ է, ոչ թէ ստույթեան. ոչ թէ կառավարող է ճշմարտութեան, հապա նորա հրամաններուն հնազանդ:

Հռովմէական աստուածաբանները երբոր եկեղեցւոյ միութեան վրայ կիսօրին, կ'անագանեն իրարմէ հաւատոյ միութիւնը եւ կառավարութեան միութիւնը: Այս զանազանութիւնը գերագանց բան է. բայց գործով ինչպէս կ'արժի. Ո՞չ ապաքէն ցուցուցինք մենք *) թէ վարդապետական միութիւնը այժմու հռովմէական եկեղեցւոյն մէջ ուրիշ բան չէ՝ եթէ ոչ միութիւն պարզապէս կարգադրական եւ կառավարչական. եւ յիշուի. եթէ եպիսկոպոսներէն սմանք կ'քարոզեն տեսական կերպով՝ թէ հարկաւոր է միութիւն ներքին հաւատոյ, միթէ գործով բաւական չէ՞ն համարիր արտաքին հրապարակութեան միութիւնը: Հռովմէական եկեղեցւոյ քահանաները, որք սրբտու չեն հաւատարմոր Վարդապետութիւններուն, նաեւ անոնցմէ շատը որ կըսեն թէ կ'հաւատան, ոչ ապաքէն սատուիկ կ'զգուշանան հարցնելու հաւատացելոյ թէ ինչպէս է նոցա ներքին հաւատքը. եւ ոչ ապաքէն ամեն օր թէ խորհրդական արձակումը կուտան եւ թէ սուրբ հաղորդութիւնը այնպիսի անձանց՝ որ յայտնի գիտեն թէ նոր վարդապետութիւնները կ'մերժեն, ուստի եւ իրենց համար հերետիկոս են, եւ

(*) Գլուխ Ա:

բաւական կհամարին նոցա այս կերպով խորհուրդները մատակարարելու համար կարենալը ըսել՝ թէ մենք ի պաշտօնէ կենտրոնացանք թէ չեմք գիտեր որ այն անձինքը այն վարդապետութիւնները կմերժե՞ն թէ կընդունի՞ն։ Յիրաւի։ Վէ՛օյլե՛օյին գերապատիւ Տիւփանյոււի դէմ բանեցնեցա՞ծ խօսքովը ըսեմք, այս ո՞չ տալաքէն հաւատքը խաղալիք դարձընել է։ Մի/թէ այնպէս կվարուի մարդնոյն իսկ Աստուծոյ հետ այսպիսի սրբազան բաներու մէջ։ Այսպիսի վարմունքը ո՞չ ապաքէն եկեղեցւոյ խորհուրդներովը խաղալ եւ զանոնք խաբէութեան գործիք ընել է։ Եւ սակայն այս է ահա հռովմէական եկեղեցւոյ մէջ միութիւն ըսուածը։

Քաջայայտ է նորէն կըսեմք, որ այս միութիւնը է միութիւն արաքին եւ առերեւոյթ, եւ ոչ թէ միութիւն հաւատոյ, Յորմէ հետէ հռովմէական եկեղեցին իւր նախնի սահմանադրութիւնը այլափոխելով՝ նմանցուց զայն տեսակ մը կայսերական կառավարութեան, մանաւանդ թէ այժմու զինուորականութեան, յորմէ հետէ արքեպիսկոպոսին մէկը համարձակեցաւ ըսել՝ թէ ոչ միայն հասարակ հաւատացեալները, հապա նաեւ իւր վիճակին քահանաները նման են զինուորական գունդի մը՝ զոր կարող է ուզածին պէս շարժել, ամենայն կերպով բնական է որ հռովմէական եկեղեցւոյ միութիւնը ուրիշ բան չէ՝ եթէ ոչ պարզապէս արտաքին զինուորական միութիւն։ Եւ որովհետեւ մարդկանց խղճմանքները հասարակ զինուորներու տեղ կգրուին,

որովհետեւ խելք բանեցընելը յանցանք կհամարուի անոնց, եւ նոցա բոլոր սլարտականութիւնները կամիփոխին մի միայն մէկ գործողութեան վրայ, որ է իրենց քայլափոխները ամենաճիշտ կերպով Վատիկանու փողոյն ձայներուն յարմարցընել, անկարելի բան է միութեան հին գաղափարը անփոփոխ պահել։ Ասե՛նով ամեն բանէ առաջ հապա կապահանջուէր. այժմ որովհետեւ հաւատքը գործնական կերպով անօգուտ բան մը կհամարուի, ինչպէս նաեւ ուրիշ ամեն ներքին ներգործութիւնները, բաւական է միայն ապառա՞հ հապահանջելը։

Բայց դեմք թէ հռովմէական եկեղեցւոյ մէջ միութիւն համարուի նաեւ ներքին հաւատոյ միութիւնը. սակայն այս միութիւնն ալ՝ նորա հասկըցողութեանը նայելով՝ սուտ է եւ շինծու տես թէ ինչո՞ւ համար։

Որովհետեւ կաթոլիկէ եկեղեցին պէտք է ամեն ժամանակ գտնուի եւ ամեն ժամանակ նոյն լինի, յայտնի բան է որ նորա միութիւնը պիտի չլինի միութիւն մէկ օրուան, մէկ տարուան, հարիւր տարուան, հապա ամենայն դարուց մէջ նոյն մինչեւ ցյաւիտեան։ Որպէս զի հռովմէական եկեղեցին կարող լինի իրաւամբ սեպհականիւ իրեն ճշմարիտ միութիւնը, անշուշտ պէտք է որ մէկ լինի ինքը իրեն հետ՝ ոչ միայն 1872ին, հապա նաեւ 1870ին, 1682ին, 1414ին, 858ին եւլն եւլն։ այնպէս որ եթէ թ՞ դարուն հռովմէական եկեղեցին մէկ չէ թէ կամ թե՛ կամ թ գարեբուն հետ, յայտնապէս զուրկ է ճշմար

րիտ կաթուղիկէ միութենէն, թէպէտ եւ շատ մեծ լինի այն միաբանութիւնը զոր ունեցած է այլ եւ այլ ժամանակներ:

Արդ 1872ի հռովմէական եկեղեցին մէկ է արդեօք 1870ի յուլիսի 18էն առաջ եղող հռովմէական եկեղեցոյն հետ: Ոչ բնաւ. վասն զի 1872ին այնպիսի Հաւատամք մը ունի որ բոլորովին տարբեր է իւր 1869ին, 1682ին, 1414ին, 858ին եւն ունեցած հաւատամքէն: Եւ յիշատի, 1872ին կ'արողէ նա իբրեւ աստուածային ճշմարտութիւններ, իբրեւ ի Քրիստոսէ յայտնաւ եւ 1800 աստուծէ ի վեր Բոլոր եկեղեցիէն ընդհանուր ճշմարտութիւններ այն պապական անսխալականութիւնը եւ ամենակարողութիւնը՝ որ իւր վարդապետներն ու եպիսկոպոսները դեռ 1869ին կ'համարէին չեղելու ու ապականեալ վարդապետութիւններ:

Տեսնուեցաւ ուրեմն թէ այժմու հռովմէական եկեղեցին չիրնար մի քսուիլ, բայց եթէ երկու տեսակ այլափոխութիւն տալով միութեան գաղափարին. այս ինքն նախ՝ ներքին հաւատոյ իսկական միութիւնը պարզապէս արտաքին հպատակութեան դարձնելով. երկրորդ՝ այն միութիւնն որ ընդ ամենայն դարս պիտի տարածուէր՝ քանի մի տարուան ամիսփետով:

Բայց այս ալ բաւական չէ. այժմու հռովմէական եկեղեցոյ մէջ միութեան գաղափարը երրորդ տեսակ այլափոխութիւն մ'ալ առած է. Վասն զի այս եկեղեցոյ մէջ եպիսկոպոսական միութիւն ըսելով կ'հասկըցուի՝ եպիսկոպոս-

ներուն պապին վարդապետութեանը կամու կամ՝ ահամայ համաձայնելը: Կրօնն թէ պապը եկեղեցոյ կեդրոնն է. ասկից կ'հետեւցնեն թէ եկեղեցին այն ատենը միայն մի է՝ երբ որ ամենայն եպիսկոպոսունք մի են պապին հետ: Այսու դրութեամբ ոչ թէ պապը իւր միութիւնը կ'առնու իրեն բոլոր եկեղեցոյ հետ միութենէն, հապա բոլոր եկեղեցին կ'առնու իւր միութիւնը իրեն հնազանդութեամբը առ պապն: Վասն զի նաեւ ենթադրելով թէ պապը յիշատի կեդրոնն է կաթուղիկէ եկեղեցոյ, եւ եպիսկոպոսները ուրիշ բան չեն՝ եթէ ոչ շրջապատին վրայ ցրուած կէտեր, պէտք է՝ ըստ հռովմէական եկեղեցոյ՝ որ ոչ միայն այն կէտերը ի հոգեւորական լինին կեդրոնին հետ, հապա նաեւ ի իշխան լինին այն կեդրոնէն. նաեւ այս այլ հարկաւոր է՝ որ այն կէտերուն ամեն մէկը կեդրոնէն ձեւացած լինի: Այս դրութեան մէջ ըստ ինքեան մէկ կէտ մը միայն կայ, որ է կեդրոնն եւ շրջապատը եթէ բան մի է, ասով է միայն որ պիտի համարուի նոյն իսկ կեդրոնը՝ ինքիրմով բազմապատկուած: Այսպիսի միութիւնը ոչ այլ ինչ է անշուշտ՝ եթէ ոչ միութիւն կ'առաւարջական կեդրոնին, միութիւն հիւանալի, որովհետեւ գործոց կառարու մը անով կ'ամփոփուի ու կ'իւրանայ, բայց եւ ողբալի, որովհետեւ հոգւոյ եւ խղճմտանքի վերաբերեալ գործերուն վրայ պիտի լինէր: Փարիսեցոց ժողովարանը եւ հեթանոս հաւահմայից ընկերութիւնը՝ եթէ կ'ամենայն եւս՝ չէին կարող

ասկից աւելի կատարելագործեալ միութիւն մը հնարել:

Որքան հեռու եմք մեք, աւանդ, այն նախնական եկեղեցւոյ գեղեցիկ ու գերազանց միութենէն: Որքան ուրացեր եմք Կիւրիանոսներու, Օգոստինոսներու, Լերինեան Վինկենտիոսներու վարդապետութիւնը: Այն վարդապետութիւնները, ինչպէս նաեւ առաջին ութը դարուց հայրապետները, միութիւն եկեղեցւոյ ըսելով կ'հասկընային ամենայն մասնաւոր եկեղեցեաց համաձայնութիւնը, եւ այս՝ ամենայն մասնաւոր եկեղեցեաց համաձայնութիւնը՝ կըլինէր ոչ եթէ իրենց պապին ձեռքը անձնատուր լինելովը, հապա ամենայն եպիսկոպոսաց միախորհուրդ լինելովը, ըստ որում՝ վկայ էին նոքա Քրիստոսի վարդապետութեանը, եւ հաւատարիմ աւանդապահք նախնական աւանդութեան: Եւ յիշաւի, սուրբն Կիւրիանոս յայտնապէս կըսէ թէ՝ «Եպիսկոպոսութիւնը մի է», ոչ եթէ անոր համար որ մէկ մարդու ձեռք է միայն, կամ թէ միայն մէկ մարդէ կ'ծագի: Հապա անոր համար որ բոլոր եպիսկոպոսները ունին զայն, եւ ի գործ կ'զնեն միաբանութեամբ եւ ի հասարակի: Եւ ահա այս մի միայն եպիսկոպոսութիւնը, որով կ'առաւարտուի բոլոր եկեղեցին միաբանական շարժմամբ, հանդերձ օգնականութեամբ քահանայից եւ օրհնաւարդաց եւ միաբանութեամբ հաւատացելոց, տիեզերական եկեղեցւոյ միութիւնը կըկազմէ: Այժմու հռովմէական եկեղեցւոյ մէջ եպիսկոպոսները ոչ են միաբանութեամբ գործող եպիսկոպոսներ, այլ

են պապին միախորհուրդներ, պապին նուիրակներ, որ կ'աւարարար կ'ներգործեն պապին բացարձակ եւ անսխալ կամքովը: Ապա ուրեմն այսպիսի միութիւնը ոչ թէ միութիւն է ամենեցուն, հապա միութիւն միշտի մէկ մարդու՝ որ ինքզինքը ամենէն վեր կ'զնէ: Եւ զամենքը իւր ձեռքին տակը կ'նուաճէ: Ոչ եւս շրջապատն է հապա կեդրոնը, մասնաւոր թէ պապն է որ անճոռնի կերպով գրած է ինքզինքը Քրիստոսի տեղը կեդրոն եկեղեցւոյ, նման Կռնոսի՝ որ իւր իսկ պաշտօնները կ'ուտէ եղեր, սրպէս զի իւր միութիւնը պահպանէ:

Բայց կըսեն հռովմայեցիք (կամ հռովմէապաշտները). եկեղեցին մի միայն է, ապա ուրեմն մոլորութիւն եւ հերետիկոսութիւն է շատ եկեղեցիներու անուն տալը:

Իրաւ կըսէք: Ուրեմն հերետիկոսն է սուրբն Յովհաննէս. վասն զի ոչ ապաքէն Յովհաննէս աւետարանիչը շատ եկեղեցիներու անունը կ'ուտայ: «Եօթն ատուրքն, կըսէ, եօթն հրեշտակք եօթն եկեղեցեաց են»:

Ուրեմն հերետիկոս ըսելու է սրբոյն Պօղոսի. վասն զի Պօղոս առաքելը չէր որ կըսէր թէ՝ «Հրէաստանի եկեղեցիները միացեալ էին ի Քրիստոս» (Դադատ. Ա, 22):

Ուրեմն հերետիկոս ըսելու է սրբոյն Օգոստինոսի. որովհետեւ գրած է նա թէ՝ «Եկեղեցւոյ միութեան պատճառաւ եկեղեցին մի է: Մէկ ապառնի ինչ Զանազան տեղեաց եղբայրական միա-

քանութիւններուն պատճառաւ եկեղեցիք բազումք են» *) :

Ուրեմն հերետիկոս ըսելու է այն ամենայն վարդապետաց, որք մի միայն ընդհանրական եկեղեցի ճանչնալով հանդերձ կընդունին նաեւ շատ մասնաւոր եկեղեցիներ: Հռովմէական եկեղեցի, Գողգիական եկեղեցի, եկեղեցի Անգլիոյ, եկեղեցի Գերմանիոյ, եկեղեցի Ռուսաստանի, եկեղեցի Յունաց, եկեղեցի Հայաստանեայց եւլն եւլն, որք մի եւ նոյն հաւատոյ, մի եւ նոյն բարոյականի, մի եւ նոյն խորհրդոց կապերովը միացած լինելով՝ մի միայն եւ ընդհանրական եկեղեցին կկազմեն:

Ապա ուրեմն եկեղեցւոյ միութեան վրայ եղած հլն կաթողիկէ վարդապետութիւնը ամենայն կերպով պարզ է, եւ նոյն իսկ այսօրուան օրս այն արեւելեան օրթոդոքս կամ ուղղափառ եկեղեցւոյ մէջ՝ զոր նոյն իսկ հռովմէական եկեղեցին նաեւ Փլորենտիոյ ժողովէն ետքը, նաեւ այս վերջին ժամանակներս ոչ երբէք համարձակեցաւ հեղեպիկանականելու, այլ միայն հեղեպիկանականեցաւ, — որ ըսել է թէ անոր հաւատքը անարատ պահուած է նաեւ յաջրս լատինացւոց, — կը արողուի նախ թէ յաստուածային իրաւանց կաթողիկէ եկեղեցւոյ մէջ մի միայն կեդրոն կայ միութեան, որ է Յիսուս Քրիստոս մի միայն գլուխ եկեղեցւոյ: Երկրորդ թէ յաստուածային իրաւանց մի միայն իշխանութիւն կայ կեդրոնական արտաքին երեւելի, որ է եպիսկոպո-

սութիւնն, զոր ունին եւ միաբան ի գործ կղնեն ամենայն եպիսկոպոսոնք: Երրորդ թէ յեկեղեցական իրաւանց առաջնութիւն մի կայ պատրիարքաց մէջ, առաջնութիւն պատկանելի, որովհետեւ գրուած ու հաստատուած է յեկեղեցւոյ առաջին տիեզերական ժողովոց մէջ, բայց ոչ երբէք այնպիսի հեղինակութիւն կամ իշխանութիւն կըկազմէ՝ որ եպիսկոպոսութեան վնաս մը բերէ, նպաստ եւ օգուտ լինի արեւմտեան պատրիարքին, եւ վտանգ եկեղեցւոյ:

Այսպիսով էր նաեւ լատին եկեղեցւոյ վարդապետութիւնը՝ քանի որ սուտ կոնդակագրաց անդրալեռնական վարդապետութիւնը չէր երեւցած. եւ մենք հաստատուն կընենք գերիմաստ կէթէ քահանային հետ առաջիկայ կետերը:

«... Եկեղեցւոյ մէջ մէկ եպիսկոպոսութիւն միայն կայ, ինչպէս որ իսկըբան ալ մի միայն առաքելութիւն կար այս եպիսկոպոսութիւնը ամեն եպիսկոպոսաց վրայ նոյն է, եւ ամենքն ալ ընկերաբար ունին զայն անխտիր:

«Բ. Ինչպէս որ առաքեալները մի միայն իշխանութիւն կամ հեղինակութիւն ունեցան, նոյնպէս ալ ամենայն եպիսկոպոսոնք մի միայն իշխանութիւն կամ հեղինակութիւն ունին:

«Գ. Ոչ մէկ եպիսկոպոս մը ի մասնաւորի ապաւանջային արտօնութիւն մը չունի միւս եպիսկոպոսաց վրայ:

«Դ. Եպիսկոպոսութեան միութիւնը նշան է միութեան եկեղեցւոյ:

(*) Ի Սաղմ. ճնՍ, 7:

« Ե. Միայն եկեղեցին անսխալական կերպով կ'ապահովե՞ր Զմայրաութիւնները որ իրեն աւանդուած են իսկզբանէ առաքելական քարոզութիւններով » ու գրուածքներով »

« Գ. Եպիսկոպոսաց ապարտքն է միայն արթնութեամբ նայել որ իրենց հսկողութեան յանձնուած եկեղեցիներուն մէջ այս Զմայրաութիւնները չայլափոխուին »

« Զ. Ժողովներուն մէջ եպիսկոպոսներ որ իշխան չեն կրնար ընել թէ ոչ հաստատել այն հաւատքը՝ որ ամեն ժամանակ ընդունուած է իւրեանց եկեղեցիներուն մէջ »

« Է. Ոչ մէկ մասնաւոր եկեղեցի մը եւս մէկ եպիսկոպոս մը վարդապետական հեղինակութիւն չունի »

« Բ. Կաթողիկէ եկեղեցւոյ անդամ լինելու մի միայն պայմանը այս է՝ որ մարդ ի հաղորդակցութեան գրանուի այն ամենայն առաքելական եկեղեցեաց հետ՝ որ հաւատոյ վարդապետութեան մէջ նոր բան խառնուած չեն » *)

Այս այսպէս լինելով, դիւրին է ցոյցընել այն փոփոխութիւնները եւ խանգարմունքը որ հռովմէական եկեղեցին ըրած է Կաթողիկէ-Ռեան գաղափարին վրայ. վասն զի կաթողիկէութեան եւ միութեան դադարները բոլորովին

յարակից են իրարու, որովհետեւ կաթողիկէութիւնը պէտք է լինի մի եւ միութիւնը պէտք է լինի կաթողիկէ:

Կաթողիկէ բառը կնշանակէ ընդհանրական. նախնի աբաղայ Հայրապետները Քրիստոսի եկեղեցւոյն ընդհանրականութիւնը բացատրելու ժամանակ ոչ թէ հաւատացելոց բազմութիւնը կհասկընային որ իսկզբան խիստ սակաւ էր թէպէտեւ առաքելոց եւ աշակերաց կաթողիկէութեանը խօսք չկար, հապաքրիստոնէական վարդապետութեան մշտնջենաւորութիւնը եւ նոյնութիւնը որ եւ իցէ աեղ ու որ եւ իցէ ժամանակ ալ որ քարոզուած լինէր. « Որ ինչ ամենայն ուրեք որ ինչ միշտ որ ինչ յամենեցուն հաւատացեալ »:

Վեցերորդ դարուն մէջ անգամ Պեղադիոս Ա. պապը կգովէր զսուրբն Սեդուակինոս՝ միտքը բերած լինելուն համար այն անուրած արին վարդապետութիւնը որ եկեղեցւոյ հիմը կգնէ աստիճան աստիճան վրայ եւ կը սուրբեցնէ թէ այն առաքելական ակառնեցուն վարդապետութենէն ու հաղորդակցութենէն բաժնուողները հերձուած ողեն *)

Այն պապը դեռ չգիտէր եղբր թէ հռովմէական եկեղեցին արտօնութիւն մը ունի վարդապետութեան կողմանէ բաւական կը համարէր ցոյցընել թէ հաւատոյ վրայ տարակոյս մը ելած անոնները հարկ է առաքելական եկեղեցեաց վարդապետութեանը համաձայնիլ ըսել է թէ Աղէքսանդրիոյ Անտիոքիոյ եւ Եւփրոսիմիոյ զո լիմսիմ միջառք

(*) « Միութիւն քրիստոնէական (l'Union chretienne) » հոկտեմբերի 1871: — Տես եւ նորին Կէթէի « Բացատրութիւն վարդապետութեան կաթողիկէ ուղղափառ եկեղեցւոյ (Exposition de la doctrine de l'Eglise catholique orthodoxe) », էջ 145, 392, 398, ֆարիզ, 1866:

(*) Մանսի, Ժողով Թ, 746, 752:

բուսաղեմի, եւս եւ Հռովմայ եկեղեցւոյն վարդապետութեանը, յայտնեցին Ս. Ե. մեզ Հռովմէականներուն խօսքին նայելով՝ առաքելական եկեղեցիները ուրիշ որ եւ իցէ եկեղեցիներէն աւելի արժէք մը գօրութիւն մը չունին, նոցա համար մի միայն եկեղեցի կայ, եւ է հռովմէականը, Հռովմէական եկեղեցին ալ մէկ մարդ է միայն, այս ինքն այն եկեղեցւոյ եպիսկոպոսը, պատը, պատին վրայ ամփոփուած է բովանդակ քրիստոնէական ընդհանրականութիւնը, եկեղեցւոյ բոլոր կաթողիկէութիւնը: «Կաթողիկեայ (կամ կաթոլիկ) ըսելը պապական ըսել է, այնպիսի պապական՝ որ հնազանդ է Հռովմէական եկեղեցւոյ, այս ինքն պապին »*):

մէջ՝ Մի միայն լեզու՝ լատիներէն։ մի
միայն կարգաւորութիւն՝ լատինական.
մի միայն աստուածաշուքութիւն՝ կա-
տոնացւոցը . մի միայն կառավարութիւն՝
լատին . կառավարութիւն՝ այս է հա-
բովանդակ . հռովմէական . դրութիւնը,
եւ այս ամոր համար՝ որ հռովմէական
պալատին խօսքերը հասկըցունին ուղաշ-
ուռին բոլոր օտար երկիրներուն մէջ՝
որ որ նա խօսի եւ հրամայէ ամեն շտա-
պով . Առաջին դարերուն մէջ մասնաւոր
եկեղեցիները ազգային եւ ինքնագլուխ
եկեղեցիներ էին . եւ սակայն թէ մի
էին եւ թէ կաթողիկէ, վասն զինոցա
մէջ միեւնոյն հաւատքը, ազօթքը, սէ-
րը եւ շնորհքը կային . Բայց Հռովմէոս-
տով հասկըցաւ որ այնպիսի սկզբունք-
ներով ամենեւին չէր կրնար իւր միա-
ռասմութիւնը կշռալընել . ու երբոր
կարողացաւ իսկոյն սկսաւ պատերազ-
միլ այն սկզբանց դէմ՝ երբեմն ծա-
ծուկ, երբեմն յայտնի բայց միշտ ոտքը
ամուր կոխելով, մինչեւ որ ամենայն
ազգային եկեղեցիներն ալ առթին տակը
առաւ . Գաղղիոյ եկեղեցին մինչեւ այս
վերջին ժամանակներս դիմացաւ . բայց
Պօսիւէյին ողբալի զլջողութիւններուն
շնորհիւր՝ այն ագլիտութեան եւ մանա-
ւանդ թուրութեան շնորհիւր՝ որ գրե-
թէ բոլորովին տիրած էր Գաղղիոյ մէջ,
հռովմէականութեան անդադար հա-
րուածներու տակը կործանեցաւ . Գեր-
մանիոյ եկեղեցին ալ ամօթալի կերպով
նկոնեւ եղաւ . բայց ի հին կամ վաղեմի
կաթոլիկներէն, որ ըստ օրինակի հին
եկեղեցւոյն Գաղղիոյ դեռ բարձր եւ

(*) Լր. Մօհրե տաղիրը, Սեպտեմբեր 1874:

Հաստատու բռնած է ինքնագլխութեան եւ անգղայնութեան դրօշակը:

Ապա ուրեմն ամենայն աշխարհաց հին կաթոլիկ կամ վաղեմի ժողովրդոց վրայ մնացած է նախնի սահմանադրութիւնը փրկելուն յոյսը, այն սահմանադրութեան՝ որ միանգամայն մի է եւ բազմասպարիկ, կաթոլիկէ եւ աղգային, հակառակ նոր հռովմէական սահմանադրութեան՝ որ ուրիշ աղգայնութիւն չի ճանչնար՝ եթէ ոչ հռովմէականը, եւ ոչ ուրիշ սովորութիւններ՝ եթէ ոչ հռովմէականները: Երբեք չի ընդունուի հռովմէականը, կարգ կանոն՝ հռովմէականը, կենդանութիւն եւ վարք՝ հռովմէականը, իշխանութիւն՝ հռովմէականը: Հաւատք՝ հռովմէականը եւն եւլն, եթէ նորա յանկարծ այս կրօնին մէջ յաղթուին, անբեւոյն աշխարհաց մէջ ճշմարիտ կաթոլիկիւնութիւնը կմեռնի եւ երկար ատեն մեռած կմնայ: Եւ լատինական ցեղերը այժմու հռովմէականութեան մահաբեր սկզբ բռնեցնելովը գերի եղած՝ եւրոպայի մէջ այն միայն կլինի՝ ինչ որ էին ատենով Կորնթոսի ու Եփեսոսի բնակիչները՝ հեթանոս կայսերաց վերջին ժամանակները:

Մէկ խօսքով, հռովմ խօսք դրած է որ ամեն բան կրլէ, ամեն բան հարթ հաւասար ընէ: զամենքը ոտքէ տակ առնէ, ամենուն վրայ տիրապետէ: Եթէ հռովմայեցւոց ըսածին նային, դեռ եկեղեցական դասակարգութիւն կընդունին: Բայց իրօք նոցա ընդունածը այն դասակարգութեան գլուխն է: Կրօնն նորա թէ իրենց եկեղեցին ներդաշնակաւ որ

քնար մի է, բայց իրօք այն քնարը մի միայն ձայն ունի, որ է պապը:

Այն այն ժողովրդոց որ բռն կլինին հոգեւոր միապետական բռնութեան տակ, այնպիսի միութեան խաղաղութիւնը մէկ օրուան խաղաղութիւն է: Եւ ի՞նչ սոսկալի անկարգութիւններ պիտի ծագին անկից: Բայց երկու անգամ վաղ արեւմտեան եկեղեցւոյ՝ եթէ յանձն առնու հրաժարել իւր իրաւունքէն, եւ ընդունել հռովմէականութեան միապետական միութիւնը, իբրեւ դուստր բռնակալ քահանայապետի, եւ ոչ եւս Քրիստոսի: Վաղ կամ անագան ինքն ալ այն եկեղեցութեան պիտի պատահի՝ որ պահուած է ամենայն բռնակալաց:

Ը.

Թէ ինչպէս հռովմէական էկեղեցին խանգարած է ՀԱՅԱՍՏԱՅՆ ԵԿԵՂԵՑՆԵՐԸ:

Հաւատոյ գաղափարը այն անտիճանի այլափոխուած է՝ որ եթէ հարողնեա հռովմէական աստուածաբանից թէ ինչ է հաւատքը, գրեթէ ամենք ալ նախ եւ առաջ այս նկատմանն կուտան՝ թէ հաւատքն է պապին սովորեցուցած վարդապետութիւնը: միայն մէկ քանին որ աւելի ուսեալ են եւ այնչափ կրօնամոլ չեն, կհաւնին ըսելու թէ աստուծոյ եկեղեցւոյ վարդապետութիւնն է, այս ինքն պապին ու Բաբիկոյնի սովորեցուցած վարդապետութիւնը: Բայց սոցա կարծիքովն ալ՝ հիմնական գաղափարը պապին ու եպիսկոպոսաց կնայի, եւ ոչ թէ վարդապետութիւնը:

Թեան Այս հասկացողութեամբ ոչ եպիս-
կոպոսները կախեալ են վարդապետու-
թեանէն, եւ ոչ պարզ հաղա վարդապե-
տութիւնն կախեալ է պապէն ու եպիս-
կոպոսներէն, եւ նորա են վարդապե-
տութեան տէրերը, որով հետեւ անոր
գաղափարներն են նոցա դատարանն
է կաթողիկէ հաւատոյ կանոնը եւ ա-
մենայն հաւատալեաց օրէնքը: Մատ-
իւրաւացի կերպով գիտութեամբ որ ար-
դուութեան մէջ ոչ թէ պատմական գրք-
ութեան, ու ժամը, համար Հոգւոյն
սրբոյ պապին եւ եպիսկոպոսաց ստեղ-
ծագործող կամ ներշնչող գործակցու-
թեամբը կսահմանուի հաւատոյ վար-
դապետութիւնը եւ ուր որ նոցա հա-
կառակի որքան ալ իրաւունք ունենայ
չկրնար յազմող գանձել իրաւունք
հունեցող պապին ու եպիսկոպոսաց
Ուստի պապն ու եպիսկոպոսները անսը-
խալ կան լինելով պէտք է որ նոցա
ձեռնարկութիւններուն առջեւ գլուխ
ծռեն ամենայն հաւատացեալք: Եւ
թէ ոչ հերեմիկոս կրնան ինչ բան որ
նոցա այս կերպով վճռեն իրենց դատո-
ղութեամբն ու քառաձայնութիւն
ներովը (հաւատոյ մասն է: Ըսել է թէ
հաւաքը այնպիսի բան մի է որ ժա-
մանակ անցնելով կփոխոխակ-
եւ անոր կտորները կտեւենան որ կամէ
նայ պապն ու եպիսկոպոսները գանձը
աւելացնեն: Այս բանով տեսնելով
քահանայք եւ հասարակ հաւատոյ-
եալք որքան աւելի հնազանդութիւն
եւ կոյր հաւատք ունենան այնքան ա-
ւելի կանոնաւոր կը համարուին) աստի-
կանաւ ծառայող զարմար զարմար

Այս գաղափարը ունին ահա ընդհան-
րապէս այժմու հռոմէական եկեղեց-
ւոյ անդամները հաւատոյ վրայ
Տեսնեմք թէ ինչ կերպով ցուցնե-
լու է ասոր հաւատութիւնը, եւ որպիսի ճշ-
դութեամբ ծռուը շնկելու է:
Ա. — Նախ՝ երբոր մենք հաւատոյ
վրայ մտածեմք, մեր մէջ արթննալու
առաջին գաղափարը Աստուծոյ գաղա-
փարն է, ոչ թէ պապին ու եպիսկոպո-
սաց գաղափարը: Սուրբ Քովման յայտ-
նալէս կոտորեցնէր թէ հաւատք ու-
նեցող մարդը այն ատեն միայն իւր հա-
ւանութիւնը կուտայ ճշմարտութեան
երբոր այն ճշմարտութիւնը յայտնեալ
է յԱստուծոյ: «Բանդի հաւատն զորմէ
բանս է՝ ոչ հաւանի իմիք՝ եթէ չիցէ
այն առ ի յԱստուծոյ յայտնեալ» *):
Նորա կարծեօքը՝ այն բանն որ բնական
խելքով տեսնուած ու գիտցուած է,
չկրնար իբրեւ այնպիսի առարկայ լինել
հաւատոյ, բայց կրնար հաւատոյ առար-
կայ լինել եւ իրօք հաւատացուի եթէ
Աստուած յայտնէ զայն գրական կեր-
պով: Ապա ուրեմն մէկ ճշմարտութիւն
մը այն ժամանակը կրնայ լինել առար-
կայ հաւատոյ երբոր Աստուած նոյնը
գրական կերպով յայտնէ մեզի: Արեւմտե
Աստուած է եւ միայն Աստուած է հա-
ւատոյ մասունքը յայտնողը: Աստուած
յայտնից մասանց հաւատոյ: Ապա ու-
րեմն հաւատոյ վարդապետութիւնը
այն վարդապետութիւնն է միայն՝ որ
յԱստուծոյ յայտնուած է մեզի: Եւ
այնպէս որ զարմար զարմար
(*) «Բովանդակելովն անստեղծութեան խնդրն»
2-2-47 յայտնեալ զգրքի 3-3-10

Աստուած այս իրկարար վարդապետութիւնը մեզի յայտնելու համար հին ուխտին ժամանակները զանազան անձինք յուղարկեց թայց երբեք խօսեցաւ մեզի հետ իւր Որդւոյն այս ինքն Յիսուսի Քրիստոսի բերնովը որ եղաւ գերագոյն առաքեալ մարդկային ազգի Քրիստոս մարգարէից յայտնութիւնը ամբողջացուց եւ որոշ կերպով սահմանեց յայտնեալ ճշմարտութեան բովանդակութիւնը եւ Քրիստոսիւ վերջացաւ յայտնութիւնը նոյն իսկ առաքեալները իշխանութիւն չունէին որ եւ իցէ բան աւելցնելու այն յայտնեալ վարդապետութեան վրայ նոքա կրնային միայն հրատարակել զայն եւ քարոզել աշխարհին բացատրելով Այս վարդապետութեան մի միայն տէրն էր եւ Քրիստոս Մի զոք կոչէր վարդապետ կասէր նոցա զի վարդապետ ձեր Քրիստոս է (Մատթ. ԻԳ, 10) եթէ սուրբն Պօղոս վարդապետ հեթանոսաց (Բ. Տիմ. Ա, 11) կանուանէր ինքզինքը ըսել չէր ուղիւր թէ ինքը տէր է հաւատոյ այլ ինչպէս որ խօսքերէն աւել յայտնի է կուղէր ըսել թէ ինքն է քարոզող եւ նոցա տգէտ ու հեթանոս մտքերը կըր թող Առաքեալները ոչ միայն տէր չէին հաւատոյ այլ եւ իրենք անգամ հաւատոյ խոնարհ եւ հաւատարիմ պահապաններն էին նոցա մի միայն պաշտօնն էր ճանչցնել զայն եւ անարատ պահել ինչ որ նոքա իվերայ տանեաց կը քարոզէին այն էր միայն զոր Քրիստոս սովբեցուցած էր իրենց առանձին նա իւր վարդապետութիւնը աւանդեր էր նոցա ոչ թէ իբրեւ այնպիսի գանձ մի

զոր կարողանան մատակարարել ու գործածել իրենց ուղղածին պէս իրաւունք ունենալով աւելցնելու կամ պակսեցնելու ըստ քմաց եւ ըստ հաճոյից հապավայն իբրեւ անհրաժեշտ վրայոյ կրնային բան մը աւելցնել եւ ոչ անկից բան մը պակսեցնել այլ յարտական էին միայն ցուցնել ու պահպանել

Այս այնքան հարկաւոր կէտ մի է որ պէտք է լաւ մը հաստատել սուրբ գրոց խօսքերով մտաւոր ընթացքով մտածելով Սիմոն թէ է կըսէ սուրբն Պօղոս պահել լաւապէս խոտորեալ ի պղծոց եւ ի նորաձայն բանից (Ա. Տիմ. Զ, 20) Այս պահելու աւանդին գաղափարը այնքան մեծ բան է նորա առեւել որ երկրորդ թղթոյն մէջ շատ անգամ ալ կըրկնէ (2-րդ Գլխի հետ) 2-րդ սուրբն Պօղոս պահեց իր (Բ. Տիմ. Ա, 12, 14) 2-րդ հաւատոյն պահեցի (Անդ. Գ, 7) նոյն բանը կըսէ նաեւ իւր ամեն քարոզութեանցը մէջ (Տես Գործ. ԺԵ, 41-42, 44) 3-րդ սուրբն Պօղոս Յովհաննէս աւետարանիչ կըսէ թէ սուրբերը նոքա են որո կ'պահեն Ամառնոց պատուիրանները եւ Յիսուսի հաւատքը (Յայտն. ԺԳ, 12) 4-րդ սուրբն Առաքեալները ի նմին իսկ ի Քրիստոսէն դուրս չէին այս հաւատոյ եւ օրինաց գաղափարը իբրեւ պահելու աւանդութիւն (Պնացէք վրսէր առաքեալներուն աշակերտեցէք զամենայն հեթանոսս մկրտեցէք զնոսա յանուն Հոր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն սրբոյ ուսուցէք նոցա պահել զամենայն զոր ինչ պատուիրեցի ձեզ (Մատթ. ԻԳ, 20) Փարիսեցոց սւ գտրաց սուած յանդի

մանուկներն ալ իսկապէս անոր համար
էր որ չէին պահած Մովսիսի վարդա-
պետութիւնն աւ օրէնքը ալ անոնց
տեղը դրէր էին իրենց վարդապետու-
թիւններն ու մարդկային օրէնքները
«Ձոր պաշտեն զիս» իրաւ նոցա ուսու-
ցան են զվարդապետութիւնս զմարդկան
պատուիրեալս աւ օրէնք զօրէնս
Աստուծոյ վասն ձերոյ անանդութեան
(Մարկ. Է. 7, 89)։ Եթէ քաղհն
չէ զբանս իմ քով մեռցի իյաւիտեան
(Յովհ. Է. 51)։ Եթէ սիրէք զիս
զպատուիրանս իմ ձեռն հանջիք (Անդ.
Ժ. 15)։

Ուրեմն այն քրիստոնեաները որ ճշ-
մարտապէս հաւատացեալ եւ հնազանդ
են նորա են որ Կաղհն Քրիստոսի յայտ-
նած վարդապետութիւնը եւ նորա պա-
տուիրած օրէնքները, այն վարդապե-
տութիւնն ու օրէնքները որ առաջ նոյն
իսկ առաքեալները պահեցին ու սուրբ-
յուցին։

Ամեն ժամանակ թէ անանդութեան
եւ թէ պատմութեան միջոցներուն եկե-
ղեցին ամեն բանէ առաջ համարուած է
անհրապարհ կամ պահապան յայտնութեան։
Գերապատիւ Տէշանն անգամ այսպէս
կրճէ։ «Քրիստոս անանդեր է իւր եկե-
ղեցոյն յայտնութեան անհրաժեշտ որպէս
զինա (այս ինքն եկեղեցին) ամբող-
ջութեամբ եւ անխառն փոխադրէ զայն
ամենայն սերնդոց մարդկան։ Ան-
սխալականութիւնը այնպիսի անսխալա-
կանութիւն մը չէ որ անոր բան առաջ

էրէ կամ պահէ, այլ այնպիսի անսխա-
լականութիւն որ Կաղհնն (*)։
Ուրեմն հաւատքը ինչպէս եւ ամե-
նայն անանդ ստոյգ գործողութիւն մի
է դրական եւ թանձրացեալ բան մի է
որ իրօք կզանազանի ուրիշ որ եւ իցէ
չյայտնուած վարդապետութենէ։ Արդ
որ եւ իցէ գործ որ եւ իցէ բան ինք
իրմէ կհաստատուի կամայ եւ իսկա-
մայ, անկախ որ եւ իցէ պատճա-
ռաբանութենէ։ Հետեւաբար հաւատոյ
մէջ գործածութիւն մի միայն ոճը պատ-
մական ստուգութեան ոճն է եւ ոչ թէ
պատճառաբանութեան ոճը։ Երբոր գոր-
ծը ստուգուած է կարելի է անոր վրայ
պատճառաբանել ջանալ անկից հետե-
ւանքներ հանելու եւ գործադրութիւն-
ներ անելու բայց ամեն բանէ առաջ
հարկ է պատմական կերպով ստուգել
եւ քանի որ այն գործը պատմութեան
կլերաբերի անոր պատճառաց մեկնու-
թիւններն ու պատճառաբանութիւն-
ները կլերաբերին ընդհակառակն փի-
լիսոփայութեան կամ տրամաբանական
գիտութեանց։ Նմանապէս երբոր հա-
ւատոյ ճշմարտութիւն մը ստուգուած
ու հաստատուած է իբրեւ իրօք մասն
յայտնութեան, կարելի է անոր վրայ
խորհրդածել, ուրիշ նիւթերու հետ
համեմատել զայն, եւ անկից հետեւանք-
ներ հանել։ Բայց առաջին պարտքը այս
է որ պատմաբանական կերպով հաստա-
տուին թէ այն ճշմարտութիւնը ի-
րօք Քրիստոսէ յայտնեալ անանդ է եւ

(*) «Անսխալականութիւն եւ Ժողովն ընդհանուր
(L'Infaillibilité et le Concile-général)» էջ 56։

մինչդեռ այս յայտնեալ ճշմարտութիւնը վարդապետական կարգէ է անոր պատճառաց հետեւանքները գործադրութիւնները խորհրդածութիւնները մեկնութիւնները են միայն յաստուածաբանական եւ յոստումնական կարգի Յայտնի բան է ուրեմն թէ հաւատքն ու աստուածաբանութիւնը իրարմէ տարբեր բաներ են եւ այս երկուքը իրարու հետ շփոթելուն պատճառաւ է որ այնքան վնասուած է արեւմտեան եկեղեցին եւ անոյ է որ այժմ այն քան զօրացած է հռովմէականութիւնը:

Մէկ խօսքով այն բանն որ կպահպանուի այն բանն որ յանձնուած է այն բանն որ աւանդ է ուղղակի եւ ընտանքեան կրպականի պատմութեան եւ միայն անուղղակի յարաբերութիւն մը ունի տրամաբանական գիտութեանց հետ: Ուրեմն եթէ մէկը կամենայ գիտնալ թէ ճշմարտութիւն մը մասն է հաւատոյ թէ ոչ այն ճշմարտութեան վրայ ոչ թէ պիտի խորհրդածէ ու ինչո՞ւ անոր հապա պիտի ստուգէ պատմաբանական կերպով թէ մասն է այն ի Քրիստոսէ յայտնեալ աւանդութեան: Հետեւաբար՝ երբոր եպիսկոպոսաց դատաւոր հաւատոյ ըսուելու անունը կը տրուի այդ անունին նշանակութիւնն այս է՝ թէ նոքա կարող են հասարակ հաւատացեալներէն շատ աւելի իշխանութեամբ քննել ու դատել ի Քրիստոսէ յայտնեալ եւ ի բովանդակ եկեղեցւոյ պահեալ ճշմարտութեանց բացատրութիւնները ու հետեւանքները: Այս ալ կնշանակէ թէ նոքա կարող են իր-

բեւեալիսկոպոսոսնք՝ գլխաւոր մասնակցութիւն մը ունենալ հաւատոյ ճշմարտութեանց պատմական արտաբանութիւնները քննելու ատեն: Եւ այդ ամենէն չնշանակեր թէ կարող են նոքա միակամիայն իրենց դատողութեամբ եւ միայն իրենց փիլիսոփայութեան տիղթունքներովը հաւատոր նիւթ կարծեցընել այնպիսի ճշմարտութիւն մը որ կ'իրաբերի միայն աստուածաբանական կամ ուսումնական կարգի վասն զի չեն կրնար նոքա այնպէս ընել որ մէկ ճշմարտութիւն մը թէպէտ եւ ստոյգ բայց պարզապէս աստուածաբանական պարզապէս ուսումնական, յաստուծոյ յայտնեալ համարուի՝ եթէ իրօք յայտնուած չէ: Եթէ կարողանային ըսել կլինէր թէ հաւատքը ի նոցանէ կախեալ է՝ եւ ոչ թէ նոքա հաւատքէն. եթէ կարողանային հաւատքը ոչ եւս կլինէր նոցա յանձնուած աւանդ մը հապա նոցա սեպհական գանձ մը. եւ նոքա փոխանակ անոր պահապանները լինելու կլինէին անոր լինելիշխան տէրերը:

Յիշմանալի ընդհանրականները կրտեն թէ ոչ միայն յայտնեալ ճշմարտութիւններն են առաքիպ հաւատոյ հապա նաեւ այն ճշմարտութիւնները որ անոնց հետ անբաժանելի կերպով կապուած են եւ կարելի է դանձը տրամաբանական խորհրդածութեամբ առաջիններէն հետեւցընել: Արդ յայտնի բան է թէ այս վարդապետութեամբ առաջ բառին նշանակութիւնը բոլորովին կ'իյնայ թէ ասով աւանդին իսկութիւնը եւ անոր հաւասար կար-

ծուած առարկաները ի նոյն կարգի են թէ ասով կշիռի որ եւ իցէ թանձրացեալ եւ ամենաճիշտ ճշմարտութիւն այն մեկնութեանց հետ որ մարդկային խելքը կրնայ տալ այնպիսի ճշմարտութեան եւ թէ այս ճամբով պարզասէս մարդկային ճշմարտութիւնները որովհետեւ կապուած են զանազան խորհրդածութիւններով յայտնեալ ճշմարտութեանց հետ կրնան համարուիլ իբրեւ իրօք յայտնեալ ճշմարտութիւններ, որ յայտնի մօլորութիւն է պատմական եւ աւանդ ըստած բանին յայտնասէս եղծումն:

Բ. — Բայց, կըսեն, տիեզերական ժողովներուն մէջ վիճաբանութիւններ եւ պատճառաբանութիւններ եղած են հաւատոյ վրայ ուրեմն հաւատոյ մէջ բաց ի յայտնեալ ճշմարտութիւններէն այնպիսի ճշմարտութիւններն ալ կան որ բնական խելքը կցուցընէ թէ անբաժանելի կերպով կապուած են առաջիններուն հետ:

Իրաւ է, կպատասխանէ իմաստուն պատմաբանին մէկը, որ ճշմարիտ տիեզերական ժողովներուն մէջ հակաճառութիւններ եղան, բայց ի՞նչ էր հակաճառութեան նիւթը միթէ յայտնեալ ճշմարտութիւնն էր կամ անկից ելած էական կամ երկրորդական հետեւանքներ էին: Ոչ բնաւ, Հակաճառութիւնը հերետիկոսական վարդապետութեանց իմաստին վրայ էր: Օրինակի համար, Արիոս նոր վարդապետութիւն մը կքարոզէ, նոր դուրսիւն մը՝ յորում Քրիստոսի աստուածութիւնը նոր կերպով մը մտածուած է. Նիկիոյ ժողովին

մէջ այդ դրութեան վրայ հակաճառութիւն կլինի, դրութեան իսկական յատկութիւնը դուրս կհանուի ասպոյցներով կհաստատուի որ թէ ուղղակի եւ թէ անուղղակի հակառակ է այն յայտնեալ ճշմարտութեան, որ ընդունուած եւ աւանդուած է ամենայն եկեղեցեաց մէջ ուստի եւ կլնեն թէ Արիոսի դրութիւնը հերետիկոսական է, որովհետեւ Քրիստոսի աստուածութիւնը ամեն ժամանակ հաւանացուած է բովանդակ եկեղեցւոյ մէջ, Հակաճառութիւնը կամ վէճը հերետիկոսութեան վրայ է, եւ ոչ թէ վարդապետութեանը վրայ: Ահա եպիսկոպոսներէն էր իսկ քարոզեալ ճշմարտութիւնը կապուելէ ճշմարտութեան է՝ ամեն վիճաբանութեան ազատ եպիսկոպոսները վկայութիւն կուտան վարդապետութեան ամենայն եկեղեցեաց հետ համաձայն եւ այս եկեղեցւոյ վկայութեամբ կը դատապարտուի հերետիկոսութիւնը որ վիճաբանութեամբ դուրս հանուած է: *)

Բայց, կըսեն դարձեալ, Աստուծոյ խօսքը սերմի կնմանցընեն, Սերմ բանն Աստուծոյ է. իսկ արգ ամենայն սերմին պէտք է ծլի բացուի, ասպ ուրեմն Աստուծոյ խօսքը պէտք է աճի եւ առողջ երթայ: Սուրբն Վինկենտիոս Վեբինացին ալ կխոստովանի որ հաւատոյ մէջ այսպիսի յառաջագիմութիւն գրտ-

(*) Կէթէ, «Անխաղաղանութիւնն պապական յանդիմանեալ ի զրոյց սրբոց, ի կաթողիկէ աւանդութենէ եւ յուղիղ բանէ»: Փարիզ, 1870, էջ 58 — 59:

նըւիլը հարկաւոր է: Դարձեալ, ոչ ապաքէն ամեն տեղ ընդունուած է, կրսեն, թէ կայ հաւատ ներգործաբար առնուած, եւ կայ հաւատ զօրութեամբ հասկըցուած, եւ մէկէն մէկայլ անցնիլը օրինաւոր բան է: Յայտնեալ ճշմարտութիւնները առարկայ են երբոր ներգործաբար առնուած հաւատոյ իսկ այն ճշմարտութեանց հետ անբաժանելի կերպով կապուած ճշմարտութիւնները իսկզբան ուրիշ կերպով չեն հաւատացուիր՝ եթէ ոչ զօրութեամբ: Բայց ինչո՞ւ համար ներգործաբար ալ պիտի չհաւատացուին՝ երբոր յայտնի ապացոյցներով հաստատուի անոնց այդպիսի կապակցութիւն ունենալը իսկապէս յայտնեալ ճշմարտութեանց հետ: Ոչ ապաքէն այս է նրբոյն Վինկենտիոսի Վերինացոյ օրինաւոր յառաջագիմութիւն ըսածը:

Այս առարկութիւնը որքան ալ զօրաւոր բան մը երեւի, այնքան շփոթ ու խառնակ է, եւ գիւրջին է հերքել զայն առաջիկայ դանադանութիւններով:

Իրաւ է որ կայ յառաջագիմութիւն, բացառութիւն, պարզութեանութիւն, եւ ինչպէս որ Վինկենտիոս Վերինացին կըսէ՝ ընդլայնումն:

Բայց այդ յառաջագիմութեան, այդ բացառութեան, այդ պարզութեանութեան, այդ ընդլայնման իսկութիւնը ինչ բան է:

Միթէ հաւատոյ փոփոխութիւն է, այլայլութիւն է: Ոչ երբէք: Փոփոխութեամբ մէկ բանը ուրիշ բան կգառնայ: Ինչպէս հոս խօսքը այնպիսի բանի վերայ է՝ որ որքան ալ ընդարձակուի ու

կատարեալգործուի, բոլորովին նոյն կը մնայ¹⁾: Վինկենտիոս Վերինացին այս ընդլայնումը բացատրած ժամանակը՝ օրինակ կըբերէ տղան՝ որ մարդ կգառնայ. տղուն անդամները մանր են, մարդունը խոշոր, եւ սակայն նոյն անդամներն են: Տղան ու մարդը բոլորովին մի եւ նոյն բնութիւնը, մի եւ նոյն անձը. կերպարանափոխ եղածը միայն մեծութիւնը եւ ձեւակերպութիւնն է. «Թէ պէտ եւ միոյ եւ նորին մարդոյ հասակն եւ բնաւորութիւն փոխիցի, սակայն մի եւ նոյն բնութիւնն է մի եւ նոյն անձն»: Այս ուրեմն այս յառաջագիմութիւնը այլափոխութիւնն չէ:

Միթէ յաւելումն է՝ նոյնպէս ոչ վասն զի յաւելուածով թիւը կփոխուի եւ միութեան տեղը բազմապատկութիւնը կըռնէ: Մարդը տղէն աւելի անդամներ չունի. ինչպէս որ նոյն անձն է, նոյնպէս անդամներուն ալ թիւը նոյն է: Բաց յայնմանէ այս ալ գիտելու բան է՝ որ մարդու անդամներուն հասունութիւն տուող ինչ որ կայ՝ ամենն ալ արդէն սերմի պէս կգտնուի տղուն անդամներուն մէջ. այնպէս որ ամենեւին նոր բան մը չունի մարդ՝ որ արդէն չգտնուի տղուն մէջ՝ ի ծածկեալ կամ գաղտնի վիճակի²⁾:

Այս ուրեմն Վինկենտիոսի Վերինացոյ խօսքին ալ նայելով՝ հաւատոյ աւանդը ոչ այլափոխիլ կրնայ եւ ոչ աւելնալ, եւ անոր եղած ճշմարտութեանց թիւը միշտ նոյն է: Ամեն տեղ եւ ամեն

(1) Վինկ. Վերին. «Աղարար» . զԷ. ԻԹ:

(2) Անդ, զԷ. ԻԹ:

ժամանակ մի եւ նոյն աւանդն է. յայտնեալ ճշմարտութեանց թիւը բոլորովին մի եւ նոյն է. միայն մէկ աճում մը ունի՝ որ նման է տղայակոն հասակին չափահասութեան անցնելուն. այս է ահա եւ միայն այս է ներգործական եւ զօրութեանական ճշմարտութեանց իրարու անցնիլը: Անձը նոյն, մարմինը նոյն, անդաւնեւուն թիւը նոյն. միայն թէ նոյն անդամները աւելի մեծ եւ աւելի զօրաւոր եղած են. նմանապէս հաւատարմը նոյն, աւանդեալ ճշմարտութեանց թիւը նոյն, միայն թէ նոյն յայտնեալ ճշմարտութիւնները աւելի ընդարձակ եւ աւելի ամրապինդ եղած է: Ի՞նչ կը նշանակէ արդեօք ըսելը՝ թէ ճշմարտութիւնները մի եւ նոյն մնալով թէ, ըստ իսկութեան եւ թէ ըստ թուոյ, աւելի ընդարձակ եւ աւելի հաստատուն կլինին: Այս բանս լաւ հասկընալու է, վասն զի յայտն իսկ է հաւատոյ յառաջագիմութիւնը:

Եւ նախ՝ վիճակեալիս Լիրենայւոյ ըրած գիտողութիւնը մենք ալ ընեմք, թէ անգտնին իսկզբանէ իրենց յայտնուելուն ու գոյանալուն առաջին վարկենէն այս ճշմարտութիւնները արդէն ունին սերմի պէս այն ընդարձակութիւնը, հաստատութիւնը, որ յետոյ պիտի երեւնայ իրենց վրայ: Ուրեմն բոլոր դժուարութիւնը յայտն է որ հասկըցուի թէ յայտնեալ ճշմարտութեանց ընդլայնումն եւ զօրանալը ինչ կերպով երեւան կելլէ:

Որովհետեւ յայտնեալ ճշմարտութիւնները նիւթական բաներ չեն, կարելի չէ նմանընել զանոնք ճիշդ կեր-

պով մարմնոյ անդամներուն: Անոնք այնպիսի հոգեւոր բաներ են՝ որ միայն հոգւոյ մէջ կգտնուին: Տարակոյս չկայ որ այն ճշմարտութիւնները գրուած են Աստուածաշնչին մէջ, եւ առաքելական աւանդութեան յիշատակարանացը մէջ. բայց բոլոր այն գրուածքները որքան ալ հին լինին՝ նոյն ճշմարտութեանց յայտնութեանէն ետքը գրուած են՝ եւ գրուելէն առաջ խօսակցութեան նիւթ եղած են: Քրիստոսի Տեառն մերոյ մշտքէն ու սրտէն բլլալով՝ ուղղակի փոխադրուած են հաւատացելոց մտքերն ու սրտերը: Հաւատացելոց սիրտն ու հոգին է անոնց իսկական տեղը՝ եւ հոն է Քրիստոսի յայտնութեան սրբազան աւանդին պահապանը. եւ այստե մտօք է որ կըսուի թէ աւանդութիւնը եկեղեցւոյ մէջ է, վասն զի եկեղեցին հաւատացելոց ժողովն է:

Ապա ուրեմն յայտնեալ ճշմարտութիւնները հաւատացելոց հոգւոյն մէջ միայն կրնան ընդարձակուիլ եւ զօրանալ եւ հաւատոյ յառաջագիմութիւնը նոյա մէջ միայն կկատարուի: Բանը այն չէ որ մէկ կամ մէկ քանի առաջարկութիւններ աւելցուին հաւատոյ ճշմարտութեանց ցուցակին մէջ, ինչպէս որ սովորաբար կկարծուի հռովմէական եկեղեցւոյ մէջ. մի միայն այս է բանը՝ որ հաւատացելոց սրտին մէջ լոյս մը գտնուի, աւելի ընդարձակ եւ աւելի զօրաւոր լոյս մը, որ հաւատոյ ճշմարտութիւնները բոլորովին նոյն թողու, ոչ փոխելով զանոնք եւ ոչ աւելացնելով: Այլ միայն աւելի աչքի երեւցընելով: Ուրեմն հաւատոյ ճշմարտութեանց իսկական յա-

առաջադիմութիւնը այն չէ որ վարդապետութեանց թիւը աւելնայ, հապա միայն զանոնք յայտնող լոյսը աւելի պայծառանայ: Եւսով հաւատքը՝ որ առաջ զօրութեանական էր, կգառնայ ներգործական: առաջ որ տղայական էր՝ կլինի աշխատանք, առաջ որ անկատար էր՝ կլինի կատարեալ: Բայց ոչ ճշմարտութեանց շատնալովը, հապա լուսոյն աւելի պայծառանալովը, ոչ եթէ յայտնեալ ճշմարտութեանց աւելի բազմաթիւ երեւնալովը, հապա անոնց աւելի լաւ լուսաւորութեամբն ու գէտիւ աւան կողմը տարածուելովը: Այս յառաջադիմութիւնը այսու մտքը որ հասկըցուի ոչ միայն ենթակայական է՝ յայտնեալ ճշմարտութեանց վրայ լինելով, այլ եւ առարկական: Բայց ամենեւին նիւթական չէ եւ ամենեւին չփոխեր հաւատոյ մասանց իսկութիւնը՝ որ միշտ նոյն է: ոչ կաւելնայ եւ ոչ կպակսի: Այսպէս կվարդապետէ եւ Վինկենտիոս Լիրենացին՝ հաւատոյ յառաջադիմութեանը վրայ խօսելով. «հարկ ուրեմն է՝ կըսէ՝ զի ածեսցի եւ մեծապէս եւ ուժգնակի յառաջագէմ՝ զարգացի իմաստութիւն, գիտութիւն եւ հանճար միոյ միոյ ի հաւատացելոց, եւ ամենեցուն որք իցեն յեկեղեցւոյ յամենայն անապատացի քաղաքացի եւ ժամանակաց քաղաքացի եւ եթ սեռի, այս ինքն է ի նմին վարդապետութեան, ի նմին նշանակութեան եւ ի նոյն միտքով»^{*}: Այս վկայութեան մէջ Վինկենտիոս Լիրենացին մէկ կողմանէ կը

հաւատտէ թէ պէտք է որ մարդու հասկըցողութիւնը, գիտութիւնը, իմաստութիւնը յառաջագէմ զարգանայ, մէկ կողմանէ ալ կը պատգուի որ ամենեւին բան մը չփոխուի նոյն իսկ վարդապետութեանը մէջ:

Ասկից ալ կերեւի յայտնապէս՝ թէ որքան սխալ է այն հռովմէական վարդապետութիւնը՝ որ կը արողէ թէ հաւատոյ յառաջադիմութիւն է յայտնեալ ճշմարտութեանց կարգը անցընել բոլոր միւս ճշմարտութիւնները՝ որ անոնց հետ անբաժանելի կերպով կապուած կհամարուին տրամախոհութեամբ, այսու պատճառանօք որ իբր թէ այն կապակցութեան երկրորդական ճշմարտութիւնները առաջիններուն հետ զօրութեանական կերպով մը յայտնեալ են:

Ոչ ապաքէն յայտնի բան է որ այդպիսի երկրորդական ճշմարտութեանց առաջիններուն վրայ աւելնալովը՝ առաջիններուն թիւը կը բազմապատկուի:

Ոչ ապաքէն յայտնի բան է որ այնպիսի աւանդը ոչ եթէ ճշմարիտ աւանդ է՝ զգուշութեամբ պահպանելի, հապա այնպիսի գանձ մը որ կաւելցուի աւելի կամ պակաս համազօր նիւթերով:

Ոչ ապաքէն յայտնի բան է որ այդպիսի յառաջադիմութիւնը լուսոյ պայծառութիւնը աւելցնել չէ, հապա հաւատոյ հանգանակը երկնցընել եւ հաւատոյ վարդապետութեանց թիւը բազմացնել է:

Ոչ ապաքէն յայտնի բան է որ այդպիսի գրութեամբ կկանոնուին ու իրա:

^{*}) «Ազգարարութիւն» 1917 թ. 1-ին համարումը:

րու հաւատարմ կհամարուին յայտնեալ ճշմարտութիւնները, եւ մարդկային տրամախոհութեամբ անոնց տրուած մեկնութիւնները:

Յիրաւի, այդ անոր կնամանի որ մէկը Քրիստոսի տնկած ծառոյն ամեն մէկ ճիւղին վրայ պատուապատէ ան ամենայն ծառերը՝ որ ի մարդկանէ թնկուած են, եւ անոր հետ իրենց տերեւներովը կամ փայտովը նմանութիւն մը ունին: Աստուածային ծառոյն հիւթը փոխանակ ըստ իւրում՝ բնութեան պտղաբերելու՝ կպտղաբերէ ըստ բնութեան պատւատեալ ծառոյն, եւ հաւատքը փոխանակ մնալու Աստուածային հաւատք՝ կը դառնայ մարդկային: Աստուծոյ խօսքը կիսղբուի կկորսուի մարդկանց խօսքի ձեւերուն մէջ:

Գ. — Ապա ուրեմն միայն յԱստուծոյ յայտնեալ ճշմարտութիւններն են ճշմարտութիւնք հաւատոյ: Ինչպէս որ արդէն ըսինք, Քրիստոս իւր բոլոր աշակերտաց սրտին մէջ դրաւ այն ճշմարտութիւնները՝ զորս սովորեցնելու համար եկած էր աշխարհ: սուրբ գիրքը աւանդ է, բայց երկրորդական եւ արուեստական: Լոյսը մտաց մէջ եւ մտաց համար է. իսկ թանաքն ու թուղթը միջոցներ են միայն՝ այն լոյսը պահելու:

Յայտնեալ ճշմարտութիւններուն աւանդապահները, որ են ամենայն աշակերտք Քրիստոսի աւանդապահ շրջան լուսարտական են ոչ միայն հաւատալու, այլ եւ հաւատալով՝ ուսուցանելու դանոնք:

Այն խօսքերը՝ որովք Քրիստոս եւ առաքեալները կպատուիրեն լաւ պահել յայտնեալ վարդապետութեան աւանդը, ամենայն քրիստոնէից ըսուած են:

Այս է պատճառն որ յայտնեալ ճշմարտութիւնները այսպիսի սահման մը ընդունած են, զոր Ալինկենտիոս Լիւրենային կը քաջատրէ եւ բովանդակ եկեղեցին կ'ըսարդէ. «Ինչ որ ամեն տեղ, ամեն ժամանակ եւ ամենուէն հաւատալու եղած է՝ այն է միայն ճշմարտապէս եւ իսկապէս կաթուղիկէ վարդապետութիւն»⁽¹⁾: Լիւրենացին ուղեւոր ջուրընել՝ թէ վարդապետութեն է իւր խօսածը եւ ճիշդ պէտք է հասկըցուի տուած սահմանը կը քաջատրէ, եւ կը կրկնէ՝ թէ ի Քրիստոսէ յայտնեալ վարդապետութիւնը պէտք է հաւատացուած լինի ամենէն, եւ ունենայ հրեանութիւն եւ միաբանական դաւանութիւն Բոլոր «աշխարհի» մէջ Բաւարիայի եկեղեցւոյ մէջ: Նոյնպէս դաւանութիւն ամենուէն տուած սահմաններուն եւ ամենուէն վարդապետութեանը կամ գրեթէ ամենայն քահանայից եւ վարդապետաց քարոզութեանցը մէջ գտնուի մէկ խօսքով, այն բանը միայն հաւատացուի ի քրիստոնէից, եւ անկից դուրս եղածը փորձութիւն է միայն եւ ոչ բռնաւ Աստուածապաշտութիւն⁽²⁾:

Ալինկենտիոս Լիւրենացին երբոր կըսէ թէ այն բանը միայն յայտնեալ է՝ որուն ամենքը կհաւատան, ոչ եթէ ամենայն հաւատացելոց բացարձակ միա-

(1) «Աղղարարութիւն» . գլ. Գ:

(2) «Աղղարարութիւն» . գլ. ԻԵ:

նոնք թէպէտ եւ ըստ ինքեան ըստ բա-
ւականին ընդունելի համարուին ողջա-
միտ հասարակ մարդու առջեւ, պէտք է
որ ընդունուին իբրեւ յԱստուծոյ յայտ-
նեալ ճշմարտութիւնք եւ Աստուածա-
յին հաւատոյ մասունք. ապա թէ ոչ՝
անոնց ընդունուողը կլինի միայն փիլի-
սոփայօրէն, եւ ոչ թէ քրիստոնէաբար:
Ենթադրելով թէ եկեղեցին միշտ կը-
սովրեցնէ այն ամենայն ճշմարտութիւն-
ներ՝ որ իրեն աւանդուած են, եւ բո-
լոր իւր վարդապետութիւնը հաւատոյ
մասանց մէջ անպակասելի եւ անփոփոխ
է, ոչ ապաքէն յայտնապէս կտեսնուի
որ եթէ եկեղեցին մէկ ճշմարտութիւն
մը համարի հակառակ վարդապետու-
թեան հաւատոյ, այն ճշմարտութիւնը
ոչ երբէք կրնայ համարուիլ երբէք ա-
ւանդուած յայտնութեան մէկ մասը:
Այսպէս կսովրեցընէին արտենով քրիս-
տոնէական վարդապետութիւնները:

Եթէ հաւատոյ մաս մը սահմանելը
լինէր նոր վարդապետութիւն մը հնա-
րել, այդ երեք առաջարկութիւնները որ
ըրկնք՝ սուտ կլինէին. բայց հաւատոյ
մասի մը սահման տալը նոր վարդապե-
տութիւն հնարել չէ, այլ միայն եւ
պարզապէս ցուցնել է՝ թէ հաւատոյ
այն մասին մէջ քարոզուած վարդապե-
տութիւնը Աստուծմէ յայտնուած է.
Թէ յիշաւի մասն է այն եկեղեցւոյ ա-
ւանդուած յայտնութեան, եւ թէ հե-
տեաւբար՝ բոլոր մասնաւոր ուղղափառ
համարեալ եկեղեցիք ամեն տեղ եւ ա-
մեն ժամանակ այնպէս հաւատացեր
են, եւ այնպէս ճանչցեր են զայն մասն
Աստուածային հաւատոյ: Այս սկզբուն-

քը անժխտելի է: Ապա ուրեմն որ եւ
իցէ վարդապետութիւն՝ որ իրօք չէ ըն-
դունուած այսպիսի պայմաններով, այլ
պարզապէս համարուած է իբրեւ ու-
սումնական ճշմարտութիւն, կամ իբ-
րեւ կարծիք կամ իբրեւ մոլորութիւն,
ոչ երբէք կրնայ հաւատոյ մասն լինել:

Դ. — Բարեւոյրտ եւ ողջամիտ մար-
դու համար շատ հետաքրքրական ու
զուարճալի բան է այս սկզբանց հետ
համեմատել այն վճիռները զոր հռով-
մէական եկեղեցին կուտայ որ եւ իցէ
վարդապետութեան սահմանելի լինե-
լուն վրայ:

Պիոս Թ 1852 ին մասնաւոր յանձ-
նաժողով մը կարգեց ու պատուիրեց
որ տեղեկագիր մը շինեն այս նիւթիս
վրայ՝ թէ արդեօք ինչպէս կարելի է Աս-
տուածաբանական տեսութեամբ հան-
գիսաւոր սահման մը տալ Աստուածած-
նայ անարատ յղութեանը: Յանձնաժո-
ղովը՝ որ Լ. Նիկէ- լրագրին ըսածին նայե-
լով քաջահմուտ Աստուածաբաններէ
բաղկացած էր, այն առիթով ընդհանուր
կանոններ գծագրեց, որպէս զի անոնց
նայելով որոշուի թէ այս կամ այն ճշ-
մարտութիւնը ինչ կերպով կրնայ հան-
գիսապէս սահմանուիլ: Այս կանոննե-
րը նշանակուած ու բացատրուած են
այն աստուածաբանական բառարանին
մէջ զոր Կօլլէա քահանան թարգմանած
է Գերմաներէնէ Գաղղիարէն (հատ.
Ժ. Կ, էջ 279): Այն իմաստուն յանձնա-
ժողովոյն նախագահն է ելեր Կարգի-
նալ Ֆերրարի, եւ անդամք՝ Քաթերինի
Էպիսկոպոսը, Աւտիդիոյ Կանոնիկոսը,
Փեռնէ, Փաստալիա՝ Շուտէր եղուիթ-

ները, Սփառա Դոմինիկեանը, Թոմի'նի
Ֆրանչիսկեանը, որոյ մեռնելէն ետքը
տեղը անցեր է նոյն կարգէն Հայրն Թը-
րիւլէ, եւ սորա միաձայն վկայութեամբ
հետագայ սկզբունքները դրեր են:

«Որպէս զի մէկ վարդապետութիւն
մը կարենայ սահմանուիլ՝ հարկ չէ որ
եկեղեցւոյ մէջ անոր վրայ եղած կար-
ծիքները ոչ երբէք փոփոխուած լինին,
կամ հաւատացեալք եւ ուսողիչք հա-
ւատոյ անոր վրայ միշտ համաձայն ե-
ղած լինին»:

Այս ուրեմն իմաստուն յանձնաժո-
ղովոյն նայելով՝ որ եւ իցէ վարդապե-
տութիւն կարելի է համարիլ իրօք յայտ-
նեալ յԱստուծոյ, եւ ամեն ժամանակ
մասն աւանդութեան քրիստոնէական
յայտնութեան՝ որ յանձնուած է բոլոր
եկեղեցւոյ, նաեւ այն ատեն որ հաւա-
տացեալք եւ «սոսն» հաւատք ըստ ա-
մենայնի ուղղափառք համարեր են զայն
եւ սովորեցներ են իբրեւ կարծիք մը
որ ոմանց ընդունելի երեւցած է, եւ ո-
մանց մոլորական եւ գարշելի . . . ոչ
որ ի նոյնն չկարծեր՝ թէ մասն է այն
Աստուծային հաւատոյ. ուստի եւ չըն-
դունիր իբրեւ յայտնեալ ճշմարտու-
թիւն, որովհետեւ պարզ կարծիքի տեղ
գրած է. այլ եւ ոմանք ի նոյնն է կը-
հերքեն ու կմերժեն զայն իբրեւ մոլո-
րութիւն: Փոյթ չէ, օր կողմայ որ կա-
րելի կլինի հաւատոյ մասն չինել զայն,
եւ այնուհետեւ սի որ համարձակի ը-
սել՝ թէ այդ բանին ամեն ժամանակ
հաւատացած չէ եկեղեցին, եւ թէ այդ
վարդապետութիւնը տիեզերական եկե-
ղեցւոյ դաւանութեանը աւանդներէն

չէ, արտի բանադրուի եւ հերետիկոս
համարուի . . .

Բայց որովհետեւ հաւատք ըսածը
չփոխուիր, որովհետեւ այն բանն որ
հիմայ մասն է հաւատոյ, անոր համար
հաւատոյ մասն է հիմայ որ միշտ նոյն-
պէս եղած է, ասկից կհետեւի թէ այն
կաթոլիկները (կամ հաւատացեալները)
որ նախնի դարուց մէջ կայնէին՝ թէ
այս կամ այն առաջարկութիւնները
հաւատոյ մասունք չեն, մանաւանդ թէ
ողբալի կարծիքներ են եւ միասակարբ
հաւատոյ, իրենք ըստ ինքեան կատա-
րեալ հերետիկոս էին: Աւրեմն ինչո՞ւ
համար նոքա եկեղեցւոյ մէջ ուղղա-
փառ ճանչցուած էին: Ինչո՞ւ համար
սուրբն Բեռնարդոս եւ սուրբն Թովմաս
Սգուինացի որ անարատ յղութեան կը-
հակառակէին, սուրբն Փրանկիսկոս Սա-
եղացի եւ Ֆենելոն որ նոյնպէս հակառակ
էին պապական այն կերպով անսխալա-
կանութեանը՝ ինչ կերպով որ մեր օրե-
րուն Հռովմէականները կվարդապետեն
ինչո՞ւ համար այդ սուրբ մարգիլը՝ որ
իրօք հերետիկոս էին՝ եկեղեցւոյ մէջ
համարուած էին գերադանց ուղղափառ
վարդապետներ. եւ մանաւանդ ի՞նչպէս
կարելի է ուղղափառ համարել զիրենք
նաեւ հիմա: Հռովմէական եկեղեցին
որ արդէն վարժած է Իսիդորոսի եւ
ուրիշ շատերուն խարդախանացը, միտ-
քը զրբեր է թէ այդ դժուարութեան
դիւրաւ կազատի՝ երբոր պարզապէս ու-
րանայ՝ առանց բանի տեղ դնելու բո-
լոր վկայութիւնները եւ պատմական վա-
ւերական աղացոյցները, թէ այն բարե-
միտ սուրբերը այնպիսի վարդապետու-

արդ որ բանն որ զօրութեան կերպով
կայ վարդապետութեան մը մէջ՝ իրօք
այ կայ անոր մէջը՝ ապա ուրեմն ինչ
բանն որ զօրութեամբ կայ վարդապե-
տութեան մը մէջ՝ մասն է հաւատոյ,
եւ կրնայ սահմանուիլ։ Գարձեալ, ինչ
բանն որ անբաժանելի կերպով կապուած
է վարդապետութեան հետ, զօրու-
թեամբ կրովանդակուի այն վարդապե-
տութեան մէջ. ապա ուրեմն ինչ բան
որ անբաժանելի կերպով կապուած է
վարդապետութեան մը հետ՝ կրնայ
սահմանուիլ։ Օրինակի համար, մասն է
հաւատոյ թէ եկեղեցին անսխալ է. իսկ
արդ պապին անսխալութիւնը զօրու-
թեան կերպով կրովանդակուի ե-
կեղեցւոյ անսխալութեանը մէջ։ Կամ
թէ անբաժանելի կերպով միացեալ է
անոր հետ, ապա ուրեմն քանի որ եկե-
ղեցւոյ անսխալութիւնը հաւատոյ մա-
սըն հղած է, պապին անսխալականու-
թիւնն ալ եղած է մասն հաւատոյ, եւ
հետեւաբար՝ ամենայն իրօք օրինա-
ւոր բան է սահմանել զայն իբրեւ վար-
դապետութիւն հաւատոյ։

Այս սկզբունքը իբր թէ խելքի յար-
մար կերեւնայ, բայց խաբէական է։
Վինկենտիոս Ա իրենացին Նեքոքթակ-
բովանդակութենէն դուրս ուրիշ Բովան-
դակութիւն ոչ երբէք ընդունած է. վասն
զի բազմատելով տղան չափահաս մար-
դուն հետ՝ որ մի եւ նոյն անձը կկազ-
մեն, յայտնադէտ կըսէ թէ տղուն ան-
գամներուն մէջ արդէն կգտնուի Նեքոք-
թակութիւն, թէպէտ եւ անկատար կեր-
պով, այն ամենայն ինչ որ յետոյ պիտի
կատարելագործուի չափահաս մարդուն

անգամնը մէջ։ Արդ միթէ կարելի է
ըսել՝ թէ զօրութեանական բովանդա-
կութիւնն ալ այսպէս է։ Ոչ երբէք։ Վա-
սըն զի նախ՝ զօրութեանականն ու ներ-
գործականին մէջ իրական տարբերու-
թիւն կայ, այնքան իրական որ երկու
բան կցուցնեն իրարմէ իրօք զատուող.
եւ երկրորդ՝ սովորաբար մէկ բան մը
ուրիշ բանի մէջ զօրութեանական կեր-
պով կբովանդակուի ըսելով՝ Կհասկցուի
թէ այն երկու բաները անբաժանելի
կերպով միացած են իրարու հետ. եւ այս
շատ դիւրին հնարք մի է որ մարդ թէ
իւր խելքին փյաժ գաղափարները յայտ-
նեալ ճշմարտութիւններէ հանէ եւ թէ
իւր սեպհական գաղափարները յայտ-
նեալ ճշմարտութեանց տեղ դնել տայ։
Իեր տեսնեմք թէ այդ ոճը ինչ կեր-
պով ի գործ դրուած է։

«Այս ինչ ընկերութեան քով շատ
տարիներէ ի վեր մարմարիոնի կտոր մը
կայ։ Արդ այն մարմարիոնի կտորին մէջ
կայ կամ կբովանդակուի զօրութեան-
կերպով այս կամ այն հրաշագեղ ար-
ձանը, որովհետեւ Միքէլ — Մոնտելլի
քանդակովը կարելի է անկից այնպիսի
արձան մը հանել։ Սակայն Միքէլ — Մո-
նտելլին ընելիքը ի՞նչ բան է. միթէ պի-
տի ստեղծէ՞ զայն. ոչ. հապա միայն
դուրս պիտի բերէ, պիտի երեւցնէ, պի-
տի բացայայտէ։ Ապա ուրեմն ամենայն
իրօք տրամաբանական է ըսելը՝ թէ շատ
տարիներէ ի վեր այն ընկերութիւնը
տէր է եղած այն հրաշագեղ արձա-
նին։ — Չեմք գիտեր ի՞նչ ըսելու է այս-
պիսի տրամախոհութեան. եւ սակայն
այս իսկ է հռովմէականաց ըրածը։ Կը-

սեն նոքա՝ թէ եկեղեցի անուանեալ ընկերութիւնը հազար ութը հարիւր տարիէ ի վեր յայտնեալ վարդապետութիւն մը ունի. իսկ արդ այս վարդապետութեան մէջ զօրութեան կան կերպով կգտնուի այս ինչ կամ այն ինչ առաջարկութիւնը որ դուրս երեւնալու բացայայտելու համար ուրիշ բանի կարօտ չէ՝ եթէ ոչ այս կամ այն վարդապետին տրամախոհութեան, ապա ուրեմն հազար ութը հարիւր տարիէ ի վեր եկեղեցին իրօք կհաւատայ այդ առաջարկութեան՝ իբրեւ յԱստուծոյ յայտնեալ ճշմարտութեան:

«Տարակոյս չկայ թէ այս ինչ պատկերին գոյները սքանչելի գեղեցկութիւն մը ունին. եւ ով որ չէ ըսէ՝ անմիտ է. իսկ արդ այն փայտը՝ որոյ վրայ այդ գոյները նկարուած են՝ անբաժանելի կերպով միացած է անոնց հետ, ապա ուրեմն փայտն ալ նոյնպէս սքանչելի է գեղեցկութեամբ. եւ ով որ այս բանը ուրանայ՝ անմիտ է»: — «Մասն է հաւատոյ՝ թէ այս ինչ ճշմարտութիւնը յաստուծոյ յայտնեալ է. եւ ով որ անոր դէմ խօսի՝ հերետիկոս է. իսկ արդ ուրիշ ճշմարտութիւն մը անոր էնթալան լինելով՝ անբաժանելի կերպով միացած է հետը, ապա ուրեմն Աստուծոյ դայն յայտնելովը դայս եւս յայտնած է. ապա ուրեմն սա ալ առաջնոյն պէս յայտնեալ է յԱստուծոյ. եւ ով որ ուրանայ դայս՝ հերետիկոս է»: — Այս երկու տրամախոհութեանց տարբերութիւնը ի՞նչ բան է:

«Մասն հաւատոյ՝ թէ հոգեւոր իշխանութիւնը մարմնաւոր իշխանութե-

նէն վեր է. իսկ արդ յայտնի բան է որ վերինը տէր է իրմէ վար եղողին, ապա ուրեմն կարելի է սահմանել՝ թէ պապը ըստ որում աւանդապահ հոգեւոր իշխանութեան՝ բացարձակ տէր է մարմնաւոր թագաւորաց»: — «Մասն է հաւատոյ՝ թէ Քրիստոս իւր եկեղեցին հաստատեր է այս գլխաւորութեամբ՝ որ անխախտ մնայ մինչեւ ի կատարած աշխարհի. իսկ արդ տարակոյս չկայ որ եկեղեցին չկրնար հաստատ մնալ՝ եթէ պապը մարմնաւոր թագաւոր ալ չլինի, ապա ուրեմն կարելի է սահմանել՝ թէ պապին աշխարհական թագաւորութիւնը յԱստուծային իրաւանց է»: —

«Հաւատոյ մասն է՝ թէ Քրիստոս իւր եկեղեցւոյն տուած է պատուէր եւ միջոց հաւատքը քարոզելու ամենայն ազգաց. իսկ արդ կարելի է քորոզել հաւատքը ոչ միայն աւետարանով, հապա նաեւ գիտութիւններով, ապա ուրեմն կարելի է սահմանել՝ թէ եկեղեցին է աւանդապահ ոչ միայն Աստուծոյն բանին, հապա նաեւ ամենայն գիտութեանց. եւ թէ հետեւաբար՝ ամենայն վարդապետութիւն պէտք է եկեղեցիէն առնուի»: Ահա այսպիսի տրամախոհութիւններ ընելու կհամարձակին մարդիկ՝ երբ կգնեն մտքերնին թէ ինչ որ յայտնեալ ճշմարտութենէ մը կրնայ ծագել ի ձեռն տրամախոհութեան, կամ ինչ որ կրնայ ցոլցուիլ իբրեւ անբաժանելի կերպով անոր հետ միացած, պէտք է որ նոյնպէս համարուի իրօք յայտնեալ ճշմարտութիւն, Այսպիսի ոճ մը կարելի չէ չափի ու սահմանի մէջ դնել. եւ նոյն իսկ հռովմեա-

կանք շատ պէտք է տագնապին՝ եթէ կամենան այնպիսի մոլորութիւն մը գըտնել՝ որ կարելի չլինի սահմանել նոյն կերպերով։ Առանձին վարդապետութեան մէջ իրենք ալ կծիծաղին այս ոճին վրայ, զոր իրենք իսկ կանուանեն *ոճ քարեալ-գալարեալ* (*faciam te bene venire*)։ Ուրեմն ինչո՞ւ կուգեն նոյն ոճը բանեցնել նաեւ իրենց հրապարակական վարդապետութեանը մէջ։

Իմաստուն յանձնաժողովը կերելի թէ բաւական չէ համարած *զօրութեան* քովանդակութեան վարդապետութիւնը այն կերպով ինչպէս որ վերոյիշեալ սկզբանց մէջ տեսանք։ Գուցէ իւրօք ալ անոր համար միայն աւելցուցեր է հետագայ սկզբունքը՝ որ նախընթացը բաւական չէ տեսած։ Ինչ եւ իցէ, ահաւասիկ այն նոր սկզբունքը. «որպէս զի մէկ վարդապետութիւն մը կարենայ սահմանուիլ՝ բաւական է որ կաթոլիկ (ուղղափառ) եպիսկոպոսները այժմու ժամանակի համաձայն լինին այն վարդապետութեան վրայ»։

Վինկենտիոս Լիրենացին չըսեր ամենեւին՝ թէ հաւատքը եպիսկոպոսներուն միայն պահուած սեպհականութիւն է. այլ կհամարի դայն աւանդ՝ եկեղեցւոյ ամենայն անդամներուն յանձնուած։ Որ ինչ յամենեցուն հաւատացեալ է։ Վինկենտիոս Լիրենացին բաւական չհամարիր միայն ներկայ ժամանակին համաձայնութիւնը, հապա մշտնջենաւոր համաձայնութիւն կպահանջէ։ Որ ինչ միշտ եւ հանապազ հաւատացեալ է։

Ապա ուրեմն հռովմէական իմաստուն յանձնաժողովոյն եւ սրբոյն Վինկենտիոսի Լիրենացւոյ վարդապետութիւնը յայտնապէս հակասական են ուրեմն որո՞ւն պէտք է հաւատալ, յանձնաժողովոյն թէ Վինկենտիոս Լիրենացւոյ։ — Մենք առանց երկբայութեան կրկայեմք թէ Վինկենտիոսի Լիրենացւոյ կհաւատամք։

Ե. — Պապին անձնական անսխալականութեան վարդապետութեան գալով՝ բաւական համարիմք հետագայ դիտողութիւններն ընել՝ հաւատոյ վարդապետութեան կէտէն նայելով։

1. Առաջին ութը դարերուն մէջ, երբ այնչափ պատճառներ կային պապին կարծեցեալ անսխալականութիւնը բանեցնելու, թէ՛ այն բաղմաթիւ մոլորութեանց համար որ հարկ էր դատապարտել այն միջոցներուն, եւ թէ՛ այն մեծամեծ դժուարութիւններուն համար որ կային կաթոլիկէ եկեղեցւոյ բոլոր եպիսկոպոսները ժողովի հրաւիրելու, ոչ մէկ վարդապետի մը եւ ոչ մտքէն անցած էր այդպիսի անսխալականութիւն. այնքան որ նոյն իսկ տիեզերական ժողովները համարձակած են պապերուն վարդապետութիւնները քըննութեան տակ ձգել, դատաստանի կանչել ու նաեւ դատապարտել իբրեւ հերետիկոս։ Արդ մի գուցէ ըսեն՝ թէ այդպիսի կասկածանք մը չերեւնալը անգամ զօրութեանական հաւատքի հաւասար է։ Մի գուցէ ըսեն՝ թէ տիեզերական ժողովները, որ զպապը իբրեւ հերետիկոս կդատապարտէին՝ զօրութեանական կերպով կհաւատային նորա

անսխալականութեանը՝ եւ սակայն հր-
ռովմէականները հարկադրուած են
այդպէս ըսելու՝ որ իրենց նոր վարդա-
պետութիւնները հաստատեն՝ եւ սա-
կայն հաւատացեալք եւ քահանայք եւ
եպիսկոպոստոնք կընդունին այդ վար-
դապետութիւնները եւ տակա-
ւին կհամարձակին նոքա խօսելու գի-
տութեան, պատմութեան, ուղիղ բա-
նականութեան վրայ

2. Յետ ժամանակի, երբոր հռով-
մէական պալատին գործակալներն ու
աստուածաբանները նետեցին հասա-
րակութեան մէջ պապին անսխալակա-
նութեան գաղափարը, երեւելի վարդա-
պետներ անոր դէմ ելան՝ իբրեւ ընդ-
դէմ սատանայական մոլորութեան։
Արդ պիտի ըսե՞ն արդեօք թէ նոցա
այդ կերպով պատերազմիլը զօրութե-
նական կերպով պապին անսխալակա-
նութեանը հաւատալ էր, եթէ այնպէս
է, ուրեմն ի՞նչ բանի հետ չյարմարի
արդեօք հռովմէականաց զօրութենա-
կան հաւատքը։

3. Ժամանակէ մը ետեւ, երբոր հր-
ռովմէական պալատին գործակալնե-
րուն եւ աստուածաբաններուն թիւը
աւելցաւ, այս պապական անսխալակա-
նութեան գաղափարը սկսան աստիս
անդին քարոզել իբրեւ այնպիսի կար-
ծիք մը՝ զոր իհարկէ կարելի էր հերքել,
բայց գուցէ կարելի էր նաեւ ընդունիլ
իբրեւ կարծիք։ Ո՞վ կրնայ ըսել թէ այն
գաղափարը այդպիսի կերպերով պարզ
կարծիքի մը պէս ընդունիլը կրնայ հա-
մարուիլ իրօք հաւատալ անոր աստ-

ուածային հաւատով մը, թէպէտ եւ
այն հաւատքը զօրութենական լինի։

4. Վերջապէս մարգիլ գտնուեցան
որ յանձն առին ընդունիլ զայն իբրեւ
աստուածաբանական ճշմարտութիւն մը,
եւ այս կերպով քարոզեցին զայն Գալ-
ղիոյ մէկ քանի դպրանոցներուն մէջ
1850 ին ամենները։ Բայց ոչ երբէք, եւ
ոչ իսկ 1869 ին, յանդգնեցաւ մէկը քա-
րոզելու թէ պապին անձնական անսխա-
լականութիւնը վարդապետական կամ
հաւատոյ ճշմարտութիւն է։ Արդ մի-
թէ յայտնի՞ կամ զօրութենական հա-
ւատք էր այն։ Անտարակոյս ոչ. որով-
հետեւ ոչ ոք կհաւատար անոր իբրեւ
յայտնեալ ճշմարտութեան, ալ կըն-
դունէին միայն իբրեւ պարզապէս աս-
տուածաբանական վարդապետութիւն։

Ապրիս ուրեմն ամենայն կերպով ստոյգ
է նախ՝ թէ պապին անձնական ան-
սխալականութիւնը ոչ երբէք հաւատա-
ցուած է իբրեւ յայտնեալ ճշմարտու-
թիւն՝ եւ ոչ իսկ հռովմէական եկեղեց-
ւոյ մէջ 1870 ին յուլիսի 18էն առաջ
երկրորդ թէ այդ անսխալականութիւնը
եթէ չլինէր անգամ մոլորութիւն մը,
չէր կրնար երբէք հաւատալեաց կարգը
գրուիլ. եւ այս բանիս վրայ եղած որ
եւ իցէ վարդապետական սահման ոչ
ինչ է ըստ ամենայն իրաւանց. եւ եր-
րորդ թէ հռովմէականք այսպիսի սահ-
ման մը ձեւացնելու համար հարկադրե-
ցան բոլորովին խարդախել ու խանգա-
րել իրենց հետեւողներուն մտքին մէջ
հաւատոյ գաղափարը՝ որ այնքան կա-
րեւոր եւ էական գաղափար է։

Թ. — Ինչպէս հասկանալու է ինչպէս
 թիւ 1-ը եւ ՏԻԵՋԵՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ, Բա-
 ռիսիոյ շահանալի-թիւնը:

Ա. — Հաւատոյ գաղափարին պէս
 խանգարուած է հռովմէական եկեղեց-
 ւոյ մէջ նաեւ տիեզերական ժողովոյ
 նշանակութիւնը: Ինչպէս որ հաւատքը
 այդ եկեղեցւոյն մէջ ուրիշ բան չէ հի-
 մա՝ եթէ ոչ պապին խօսքերուն կուրա-
 կերոյ եւ բացարձակ հաւանութիւն՝
 այսպէս ալ տիեզերական ժողովը ուրիշ
 բան չէ՝ եթէ ոչ ժողով պապին: Մէկ
 ժողով մը որ պապը կսահմանէ, պապը
 անոր նախագահ կլինի անձամբ կամ իւր
 նախարարներովը, եւ պապը կհաստա-
 տէ անոր վճիռները: հռովմէականաց
 համար տիեզերական է եւ անսխալա-
 կան: Այս ամեն պայմաններն անգամ
 հարկաւոր չեն համարուիր: հռովմէա-
 կան վարդապետութեան նայելով որ եւ
 իցէ մասնաւոր ժողով՝ որքան ալ տե-
 դական եւ ամփոփ լինի՝ բաւական է որ
 պապը պարզապէս հաստատէ զայն իբ-
 բեւ տիեզերական ժողով, անպատճառ
 տիեզերական է: եւ բոլոր եկեղեցին
 պարտական է ընդունել զայն իբրեւ
 տիեզերական ժողով: Ուրեմն ժողովի
 մը տիեզերական լինելուն մի միայն է-
 ական պայման այս է ըստ ինքեան՝ որ
 պապին հաւանութիւնը առած լինի-
 պապին հաւանութիւնն է նոյն իսկ ժո-
 ղովոյն անսխալականութեանը՝ ինչպէս
 նաեւ տիեզերականութեանը՝ աղբիւրը:

Ոչ ոք կրնայ ուրանալ եւ ըսել թէ այս

գաղափարները չեն տարածեր եւ չեն
 քարոզեր ամենայն երեւելի հռովմէա-
 կանք:

Եւ միթէ ամենայն իրօք ստոյգ բան
 չէ՞ որ առաջին երեք տիեզերական ժո-
 ղովները, Նիկիոյ, Կոստանդնուպոլսոյ
 եւ Նիքեոսի, ոչ երբէք պապին հաւա-
 նութիւնը ընդունած են: Եւ մեր օրե-
 բուն անգամ ոչ ապաքէն Գերապատիւ
 Քենրիք՝ Սէն — Լուի քաղաքին եպիս-
 կոպոսը՝ կըսէ տետրակի մը մէջ՝ զոր
 թէպէտ կարելի չէ եղած հռովմի մէջ
 տպագրել, այսու ամենայնիւ կաթոլիկ
 եպիսկոպոսի մը վարդապետութիւն է՝
 1870-ի քահանայապետական հաստա-
 տութիւն զիրացն բնութիւն ոչ փոխէ:
 այլ եթէ չլինիցի այլ ինչ խափան, հան-
 դիսաւոր եղանակաւ վկայէ՝ թէ ամե-
 նայն ինչ ի ժողովի անդ օրինաւորա-
 պէս եղեալ է (*):

Այսքան է միայն պապին հաւանու-
 թեան զօրութիւնը:

Բայց աւելի բարձրէն եւ աւելի ամ-
 բողջ կերպով տեսնեմք բանը:

Նախ քան զամենայն, եւ բուն խօս-
 քերուն նշանակութեանը նայելով, ժո-
 ղով մը այն ատեն միայն ընդհանրական
 կամ տիեզերական է՝ երբոր ընդհան-
 րական եկեղեցւոյ հաւատարիմ թարգ-
 մանը կամ ներկայացուցիչն է: Ինչպէս
 որ միայն մէկ գաւառի եկեղեցիները
 ներկայացնող ժողովը գաւառական ժո-
 ղով է, նոյնպէս ալ այն ժողովն որ հը-

(*) «Յաղապս անսխալականութեան քահանայա-
 պոսին» (De ponti ficia infallibilitate). Նախօր
 1870, էջ 36:

առումայ եկեղեցին ու պալատը կներկայացնէ՝ ուրիշ բան չէ՝ եթէ ոչ հռոմէական ժողով։ Որպէս զի իրօք ընդհանրական կամ տիեզերական ժողով լինի՝ ամենահարկաւոր է որ ներկայացնէ բոլոր մասնաւոր եկեղեցիները՝ այս ինքն բովանդակ ընդհանրական եկեղեցին։ Եւ ահա այս ողջամիտ վարդապետութեան ու բանական խելքի վրկայութեան վրայ հիմնուած է այն վարդապետութիւնը՝ զոր կուզենք այստեղ բացատրել։ Իսկ հռոմէական շէնքը բոլորովին ասոր ներհակ հիման վրայ դրուած է։ Ուրեմն տիեզերական ժողովի մը առաջին պայմանը այս է որ ամենայն մասնաւոր եկեղեցիք ներկայանան անոր մէջ։ Արդ որ եւ իցէ եկեղեցին որքան ալ մասնաւոր լինի՝ ոչ թէ միայն իւր եպիսկոպոսէն ու նորա քարտուղարէն կձեւանայ։ Հապա նաեւ իրեն հովիւ ճանչցուած քահանաներէն։ Եւ իրեն անդամ գտնուող հասարակ ժողովրդականներէն։ այս պատճառաւ ալ դարաւոր ժամանակներու քրիստոնեայ աշխարհականներն ու քահանաները միշտ ներկայ գտնուած են ժողովներու մէջ։ յետոյ կտեսնեմք թէ որքան էր քահանայից եւ աշխարհականաց իրաւունքը՝ առ այժմ այս միայն հաստատեմք՝ թէ նոքա անոր համար ներկայ կգտնուէին ժողովներուն որ ներգործութեամբ մասնակից լինին հաւատոյ եւ բարեկարգութեան խնդիրներու վրայ եղած խորհրդակցութեանց։ Եւ թէ վարդապետական աւանդութեանց մէջ նոյնչափ պատկառելի էր նոցա վկայութիւնը որքան դատաստանական եւ կա-

ռավարչական բարեկարգութեան մէջ նոցա գործողութիւնները։ Անդրապետականք ոչ երբէք պիտի կարենան պատմութեան մէջէն ջնջել այս կոտորվասն զի ոչ երբէք ալ պիտի կարենան ժողովոյ սահմաններն ու կանոնները մէջտեղէն վերցընել։

Այս առաջին պայմանիս հետեւանք է նաեւ երկրորդը՝ այս ինքն եթէ եպիսկոպոսները մինակ երթան ժողովի հետերին տանելով իրենց քահանայից եւ ժողովրդոյ վստահութիւնը՝ պարտական են այն ժողովին մէջ հաւատարիմ ներկայացուցիչ լինել քահանայից եւ ժողովրդոյ միանգամայն։ Եւ իրենց եկեղեցիներուն հաւառքին ու հոգւոյն հարազատ վկաներ՝ թէ անցեալ ժամանակի համար եւ թէ ներկային համար։ Այլ եւ հաւատացեալները՝ եւս առաւել իւրաքանչիւր եկեղեցեաց քահանաները իրաւունք ունին ոչ միայն գիտնալու թէ իրենց եպիսկոպոսներուն տուած վկայութիւնը ինչպէս էր՝ կամ նոցա տուած տեղեկութիւններն ինչ էին։ Հաղա նաեւ քննութեան տակ ձգելու անոնց ճշգրտութիւնը։ Վասն զի իրենք ալ պարտական են հաւատոյ աւանդը պահել։ Եւ եկեղեցւոյ կենդանութիւնը պահելու աշխատիլ՝ իբրեւ անդամք կամ հովիւք եկեղեցւոյ։ Բայց ինչպէս կարելի է այդ քննութիւնը ընել՝ եթէ մէկը ճար չունենայ անձամբ իմանալու եպիսկոպոսներուն տուած վկայութիւնըն ու տեղեկութիւնները՝ ահա ասոր համար ամեն ժամանակ հաստատուն պահուած է ճշմարիտ տիեզերական ժողովոյ գործողութիւններուն հրապա-

ըսկաւ լինելը: Միթէ յայտնի չէ՞ որ սուրբն Յովհանն Ոսկեբերան յանձն չառաւ ատենով ժողովի մը մէջ գտնուիլ՝ որ հրապարակական չէր: Միայն Տրիդենտեան ժողովին մէջ առաջին անգամ խօսք եղած է գաղտնութեան վրայ. եւ սակայն դիտելու բան է որ այդ գաղտնութիւնը միայն յորդորական ձեւով ապստարակած էր եպիսկոպոսներուն, եւ միայն այն առաջարկութեանց վրայ էր՝ որոց համար դեռ վճիռ չելած կրնային ոմանք կարծել՝ թէ արդէն վճռողաբար ընդունուած կանոններ են, եւ արգելք լինել կաթողիկոսաց եւ բողոքականաց հաշտութեանը. այս ալ կայ որ եպիսկոպոսները իրենց բազմաթիւ գրուածքներուն ու նստմաններուն մէջ համարձակ կալածէին ժողովին մէջ պատահած անցքերը: Վատիկանին ժողովոյն պահուած է եղեր նաեւ այս էական նիւթիս մէջ, ինչպէս ուրիշ շատ նիւթոց մէջ ալ, բոլորովին մէկգի դնել ամենայն գարուց աւանդութիւնը, նոյեմբերի 17 ին 1869ին կանոնադրութեամբ հաստատելով բացարձակ գաղտնութիւն, եւ ժողովոյն բոլոր անդամոցը վրայ պարտք դնել որ ժողովոյն վերաբերեալ ամենայն գործոց վրայ սաստիկ գաղտնութիւն պահուի ընդ աշխարհիս: Դաւանդեալ յայտնաբերուի:

Եպիսկոպոսաց վկայութիւնները քննութեան տակ ձգելու իրաւունքը այնքան ծանր բան է՝ որ չեմք կրնար պարզ կերպով ըսել եւ անցնել՝ առանց ապացոյցներ բերելու:

Պետրոս Սոտոյ, որ Տրիդենտեան ժողովոյն աստուածաբանն էր, կ'ըսէր՝

պետէ թէ երբոր իբրեւ տիեզերական ժողով հաւաքուած ժողով մը մոլորութեան մէջ ընկնի, Աստուած այն մոլորութիւնը դուրս կհանէ, եւ այնպէս կընէ որ այն ժողովոյն սխալը դեռ եկեղեցիէն չընդունուած՝ ուրիշ ժողովի մը ձեռքով կըրտկուի: «Այլ այնպէս արասցէ, զի այսով հետագայ ժողովով ուղղեցի մինչեւ ընկալեալ իցէ յեկեղեցոյ» (1): Ուրեմն եկեղեցին իրաւունք ունի նաեւ տիեզերական ժողովոյ մը վճիռները ընդունելու. կամ մերժելու: Գուցէ ըսէ մէկը թէ եկեղեցի բառը այս խօսքին մէջ կնշանակէ եպիսկոպոսները. բայց այդ յիշուի ծաղր ընել է մարդկային բանախոսութիւնը. որովհետեւ ժողովը կազմողները եպիսկոպոսներն են, եւ յիշուի ծիծաղական խաբէութիւն մը կրնէր պահանջել իբրեւ անոնց գէմ երաշխաւորութիւն մը՝ որ իրենց ըրած ժողովը ընդունելի լինի իրենց: Յայտնի բան է որ եկեղեցի բառը յայտնապէս կնշանակէ այստեղ մասնաւոր եկեղեցեաց ընդհանրութիւնը՝ իրենց քահանաներովն ու հաւատացեալներովը:

Ֆենեւոն, որ այս նիւթիս մէջ Սոտոսէն վար չի չմնար, այսպէս կըսէ. «Ժողովը եկեղեցին չէ, այլ եկեղեցւոյ ներկայացուցիչն է, ինչպէս որ շատ անգամ ըսուած է թէ Աստուանդեան եւ թէ Բասիլեան ժողովներուն մէջ այս ինքն թէ ժողովին մէջ գտնուող եպիսկոպոսները պատգամաւորք են ամենայն եկեղեցեաց յամենայն

(1) «Յաղաթս աստուածաբանական տեղեաց» (De locis theologiae):

ազգաց ուղղափառաց. որպէս զի յանուն տիեզերական եկեղեցւոյ վկայեն թէ ինչ է ընդհանրական եկեղեցւոյն կարծիքը, եւ որն է անոր աւանդութիւնը: Ասով այն նուիրակները ամենայն եկեղեցեաց գործակատարները կրին, եւ իշխանութիւն չունին որ եւ իցէ բանի մէջ իրենց ազգայրուած գործէն դուրս ելլելու: Ասկից յայտնապէս կիմայուի որ եթէ հինգ հարիւր եպիսկոպոսունք, ինչպէս որ օրինակը ունիմք Արմինոյ ժողովոյն մէջ, եւ Կոստանդնուպոլսոյ ընդգէմ պատկերամարտից եղած ժողովոյն մէջ, իրենց ունեցած իշխանութենէն դուրս ելլէին, որ էր հասարակաց հաւատքը մէջ բերել, ընդհանրական եկեղեցին՝ որոյ միայն գործակատարներն էին իրենք եւ պարզապէս ներկայացուցիչները, չէր հաստատեր բնաւ նոցա սահմանադրութիւնը. ընդ հակառակն կմերժէր ու կհերքէր: Արեւու պէս յայտնի բան է որ միայն ընդհանրական եկեղեցւոյն գործն է յուղարկել ազատօրէն եւ ըստ իւրընտրութեանը պատգամաւորներ՝ որ հասարակաց հաւատքը բացատրեն. ասկից հարկաւ պէտք է հետեցնեն՝ թէ ժողովոյ գլխաւոր ուժը եւ գերագոյն իշխանութիւնը ոչ թէ անոնց հաւաքուելէն կամ անոնց սահմանէն կուգայ: Հաղա միայն այն հաստատութիւնէն՝ որով ընդհանրական եկեղեցին իւր յուղարկած պատգամաւորներուն ամեն ըրածներն ալ կհաստատէ, *): Ապա ու-

րեմն յայտնի բան է որ Ֆենեւինի խօսքին նայելով՝ անսխալականութիւնը ընդհանրական եկեղեցւոյ վրայ է, եւ տիեզերական ժողովոյն այն ատենը միայն կհաղորդուի՝ երբոր ժողովը ճշգրտութեամբ կներկայացնէ ընդհանրական եկեղեցին՝ այս ինքն բոլոր մասնաւոր եկեղեցիները ի միասին:

Լիւնի արքեպիսկոպոսը Մոնթաղէ իւր հրատարակած աստուածաբանութեանը մէջ կըսէ՝ թէ բոլոր աշխարհիս եպիսկոպոսաց ժողովոյն վճիռները բաւական չեն՝ եթէ չհաստատուին բովանդակ եկեղեցւոյ հաւանութեամբը, այս ինքն քահանաներէն եւ հասարակ հաւատացեալներէն, որովհետեւ նոքա ալ ներգործական անգամք են եկեղեցւոյ: Այն վճիռները, եւս եւ հաւատոյ վերաբերեալները, անորոշ կմնան՝ կըսէ, քանի որ այնպիսի ընդունելութիւն չէ եղած: Տարակոյս չկայ որ այդ վարդապետութեան դէմ խօսողներ ինչպէս որ հարիւրաւոր տարիներով առաջ գտնուած էին՝ գտնուեցան նաեւ նոյն ժամանակը, եւ յանուանէ Փէյը: Եւ սակայն այս ստոյգ է որ Լիոնի եկեղեցւոյն պէս հռչակաւոր եկեղեցւոյ մը հաստատուն վարդապետութիւնը դեռ այն էր:

Իրաւ է որ Ռէնո քաղաքին արքեպիսկոպոսը քահանայից իրաւունքին դէմ կեցաւ, եւ կուգէր որ միայն եպիսկոպոսներուն մնայ հաւատոյ խնդիրներուն որոշմունքը, բայց նորա եկեղեցին իրեն դէմ ելաւ, եւ նոյն քաղաքի աստուածաբանից ժողովը տեղեկագիր մը գրելով եպիսկոպոսին՝ մէջը

(*) « Յաղագս իշխանութեան քահանայապետին » (De Summi pontificis auctoritate). զ. 17:

այսպէս կըսէր. «Եթէ մէկ արքեպիսկոպոս մը կամ նախագահ մը դատաստան մը կտրելու ատեն իւր եկեղեցականներուն հետ մէկտեղ համաձայն չլինիր, նորա վճիռը այնքան միայն դորութիւն ունի՝ որքան որ կուտայ եպիսկոպոսական աստիճանին սեպհական իշխանութիւնը. եւ որովհետեւ այն աստիճանին կողմանէ հաւասար է նա իրմէ ստորնագոյն աթոռոց եպիսկոպոսներուն եւ անոնց որ կըսուին եպիսկոպոսունք ի կողման անհատից (in partibus) անոնք ալ իրեն չափ իշխանութիւն կունենան»¹. եւ անոր ներհակ՝ ինքն ալ աւելի հեղինակութիւն չունենար անոնցմէ՝ որ ոչ մէկ եկեղեցւոյ մը կողմանէ վկայ չլինելով՝ իրենց վկայութեան արժէքը կմնայ պարզապէս անձնական արժանաւորութեամբ զօրութիւն:

Տիւ Սօսուա անունով ժԲ գարուն աստուածաբանը աւելի ալ յայտնի կերպով կըսէ. «Մյն հաւանութիւնը՝ որով եկեղեցին պիտի յայտնէ մեզի օրինաւոր ժողովները՝ միայն այն եպիսկոպոսներունը չէ որ խնդրոյ մը որոշմանը մասնակից չեն եղած. միայն այն ստորնագոյն հովուաց համար չէ որ պէտք է համաձայն լինին հովուապետաց հետ. մէկ խօսքով՝ միայն հովուաց բազմութեանը համար չէ. այլ պէտք է եկեղեցւոյ ամբողջ մարմինէն առաջ գայ եկեղեցին՝ իւր ընդհանրականութեամբը առնուած, որով մէջը կպարունակուին միանգամայն բոլոր զինքը կազմող կարգերը՝ պապը, եպիսկոպոսունք, քահանայք եւ ժողովուրդք. վասն զի այնու հաւանութեամբ պիտի իմացուի բոլան.

դակ եկեղեցւոյն վարդապետութիւնը, եւ հետեւաբար բոլանդակ եկեղեցիէն առնուած պիտի լինի այն հաւանութիւնը . . . Եկեղեցւոյն ընդունելութիւնը եկեղեցւոյն բոլոր մարմինէն պիտի լինի ըսի, մարմնոյն մէջ հաւկընալով նաեւ հասարակ հաւատացեալները. վասն զի այն հաւատացեալք եկեղեցւոյ մասն լինելով՝ անոր հաւատքը պիտի դաւանին, նոյն վարդապետութիւնը պիտի ունենան, եւ պիտի աշխատին այն միաբան եւ միախորհուրդ համաձայնութիւնը կազմելու՝ յորմէ կախեալ է եկեղեցւոյ իշխանութիւնը»¹.

Ըսածներէս յայտնապէս կերելի՝ թէ ժողովի մը տիեզերական լինելուն երրորդ եական պայմանը այս է՝ որ երբ վճիռ մը տալու համար եպիսկոպոսներուն կարծիքները առնուին, իւրաքանչիւր եկեղեցի իւր մեծութեանը համեմատ թուով եպիսկոպոսներէ ներկայացած պիտի լինի. եւ թէ երբոր եպիսկոպոսաց կարծիքները առնուին ըստ ազգաց, իւրաքանչիւր ազգի կողմանէ այնքան եպիսկոպոսներ պիտի գտնուին՝ որ այն ազգին մասնաւոր եկեղեցիներուն մեծութեանը համեմատ լինի անոնց թիւը: Յիրաւի՝ այս բանն ուրիշ կերպով ալ չկրնար տեղի ունենալ բայց եթէ երբոր քահանայից եւ ժողովրդոց իրաւունքները բոլորովին ոչնչի տեղ գրուին, եւ մասնաւոր եկեղեցւոյ մը եպիսկոպոսը միայնակներ կայացընէ բոլոր այն եկեղեցիներ, որ այս

(1) «Բ Թուղն աստուածաբանի ուրումն առն պիսկոպոսն Սուսունի»:

բանս մեծ եւ վնասակար մոլորութիւն կլինի:

Մէկ խօսքով, յայտնի բան է՝ որ ժողովոյն վկայութիւնները, յայտարարութիւնները, վիճաբանութիւնները, քուէարկութիւնները եւ ամեն գործողութիւնները պէտք է լինին բոլորովին բաց կերպով եւ լի կատարեալ ազատութեամբ: Եթէ շնորհքը կենթադրէ զբռնութիւն, եթէ խորհրդականները՝ որ ըստ դպրոցական սոճոյ կներգործեն է գործող գործեցելու (ex opere operato), միայն այն ատենը գործութիւն ունին՝ երբոր անձը թէ՛ պաշտօնեայ է եւ թէ՛ հաւատացեալ, անոր դէմ արգելք մը չգնէր Հոգւոյն սրբոյ օգնութիւնը, եւս առաւել այն ատեն միայն կգտնուի ժողովոյ մը մէջ՝ երբոր այն ժողովը կպահպանէ բնութեան օրէնքները, անձանց իրաւունքները, բանականութիւնը, ազատութիւնը, եւ մասնաւոր այն կարգն ու կանոնը՝ զոր ինքն իսկ Քրիստոս դրած է իւր եկեղեցւոյն մէջ: Ուր տեղ որ չկայ ոչ ազատ քննութիւն, ոչ ազատ վիճաբանութիւն, ոչ ազատ քուէարկութիւն, ոչ եկեղեցական աւանդութեանց մեծարանք, ոչ եկեղեցւոյ աստուծային կարգաւորութեանը մեծարանք, այն տեղը չիրնար գտնուիլ ճշմարիտ ժողով տիեզերական, թէպէտ եւ այն ժողովը ուրիշ ամեն ժողովներէն աւելի բազմաթիւ լինի թէպէտ եւ այն ժողովը հռոմէական պալատէն ու նորա բոլոր գործակալներէն ամեն տեսակ գովասանք ընդունի:

Եւ իրօք՝ իմաստունն Աթիէ այս կերպով կբացատրէ այս նիւթիս վրայ ա-

տենով եղած վարդապետութիւնը. «Երեք բան պէտք է. մէկը այս՝ որ ժողովոյն անդամները բոլորովին ազատ լինին եւ անկախ ո՞ր եւ ինչէ՞ աղբեցութենէ՝ որ կարող է իրենց կարծիքները փոխել. երկրորդը այս՝ որ լաւ տեղեկանան՝ օգնութեամբ սուրբ գրոց եւ աւանդութեան՝ այն խնդիրներուն որ պիտի որոշեն, մասնաւոր երբոր այն խնդիրները վիճաբանութեան նիւթ եղած են ուղղափառաց մէջ եւ միայն, ինչպէս որ միշտ կպատահի հակաճառութեանց պատճառաւ. եւ երրորդը այս՝ որ վճիռը ձեւանայ միաձայն հաւանութեամբ հարց ժողովոյն: Ազատութիւն, քրննութիւն, համաձայնութիւն բարոյական կամ ԲրէՆէ համաձայնութիւն. այս երեք էական պայմանները հարկաւոր են հաւատոյ վարդապետութեանց մէջ, որպէս զի ժողովոյն գործողութիւնները կանոնականութիւն ունենայ:

Բ. — Մինչեւ ցայժմ՝ ըստածներէն գիւրիին է հասկնալը՝ թէ երկու բացարձակապէս հարկաւոր պայման կայ անսխալականութեան համար. մէկը այս՝ որ մասնաւոր եկեղեցեաց այս կամ այն ճշմարտութեան հաւատալուն պատմութիւնը ստոյգ ու հաւաստի լինի. եւ միւսը այս՝ որ նոյն եկեղեցիները բացարձակապէս համաձայն գտնուին թէ՛ այն պատմութեան ստուգութեանը եւ թէ՛ այն դաւանութեան կողմանէ:

Շատ մարդիկ ասով կխաբուին որ մտքերնին դրած են թէ այս ինչ վարդապետութիւնը անոր համար մասն է հաւատոյ՝ որ պապը եւ եպիսկոպոսները հրատարակեր են զայն իբրեւ մասն

Հաւատոյ: Հաւատոյ ինչ բան եղածը բացատրելու ատեն արդէն ցուցըցինք մենք՝ թէ եկեղեցւոյ յայտարարութիւնը Հաւատոյ վարդապետութեանց հիմնական պայմանը չկրնար լինել: Եւ յիշատակ. Հաւատոյ վարդապետութիւնները անոր Համար միայն մասունք են Հաւատոյ՝ որ նախ եւ առաջ յայտնուած կամ քարոզուած են յԱստուծոյ: Եթէ եկեղեցին առաջուց չստուգէր՝ թէ անոնց ծագումը աստուածային է, նորա յայտարարութիւնը որքան ալ հրապարակական կամ հանդիսաւոր լինի՝ դարձեալ ամենեւին ոյժ մը՝ զօրութիւն մը չունենար: Ապա ուրեմն եկեղեցւոյ որ եւ իցէ վարդապետական յայտարարութիւնը հարկաւ հաստատուած է այս պատմական ստուգութեան վրայ:

Գարձեալ, նոյնպէս ցուցըցինք՝ թէ որովհետեւ աստուածային յայտնութեան աւանդը յանձնուած է բովանդակ եկեղեցւոյ, հարկ էր՝ ցուցընելու համար թէ ճշմարտութիւնը կայ իրօք նոյն աւանդին մէջ՝ հաւաստել թէ այն ճշմարտութիւնը իրօք հաւաստուած է իբրեւ աստուածային ճշմարտութիւն ամենայն քրիստոնեայ եկեղեցեաց մէջ եւ ամեն ժամանակ. «Որ ինչ յամենայն ուրեք» որ ինչ յամենայն ժամանակի՝ որ ինչ յամենեցուն հաւատացեալ է: Ուրեմն եկեղեցին այն ատենը միայն անսխալ է՝ երբոր պատմաբանօրէն կհաւաստէ այն ճշմարտութիւնները զորս ամենայն մասնաւոր եկեղեցիք ամեն ժամանակ րնդունած են իբրեւ աստուածային ճշմարտութիւններ: Ապա ուրեմն մեծապէս կսխալին

հետմէականք՝ երբոր կվարդապետեն թէ Հաւատոյ առարկան ոչ է միայն տեսականապէս յայտնեալ ճշմարտութիւնը, հապա նաեւ որ եւ իցէ ճշմարտութիւն՝ որ տրամախոհութեամբ կարելի է հանել անկից, կամ որ եւ իցէ ճշմարտութիւն՝ որ տրամախոհութեամբ կարելի է ապացուցանել թէ անբաժանելի կերպով միացեալ է անոր հետ: Նոյնպէս կսխալին նաեւ կարծելով՝ թէ եկեղեցին անսխալ է ոչ միայն երբոր կհաւաստէ տեսականապէս յայտնեալ ճշմարտութիւնները, հապա նաեւ երբոր խորհրդածութիւն կընէ այն ճշմարտութեանց վերայ, երբոր կցուցնէ անոնց ուրիշ ճշմարտութեանց հետ ունեցած կապակցութիւնները, եւ երբոր անոնցմէ հետեւանքներ կհանէ: Հին կաթողիկեայք՝ որ հաւատարիմ մնացած են Վինկենտիոսի Լիրենացւոյ վարդապետութեանը, որ նոյն իսկ նախնի կաթողիկէ եկեղեցւոյ վարդապետութիւնն է, ոչ այն հետեւանքները, ոչ այն կապակցութիւնները, ոչ այն խորհրդածութիւնները հաւատոյ առարկայի տեղ չեն դրներ. հետեւաբար երբ որ եկեղեցին խօսի անոնց վրայ՝ չեն ըսեր թէ եկեղեցին անսխալ է: Բոլոր այն խորհրդածութիւնները, տրամախոհութիւնները յայտնեալ ճշմարտութեան բացատրութիւններ են միայն, ոչ թէ նոյն իսկ յայտնեալ ճշմարտութիւն. անոնք մեծ լոյս կուտան հաւատոյ, բայց իրենք նոյն իսկ հաւատքը չեն, եւ հաւատքը չլինելով՝ չեն կրնար լինել մասունք հաւատոյ. հաւատքը անոնցմով աւել

բացայայտ եւ աւելի հաստատուն կլինի նոցա սրտերուն մէջ, բայց նոքա իրենք ոչ են մասունք հաւատոյ: Անոնցմով Հաւատամբը հաւատացելոց մտքին մէջ հաստատ կմնայ, բայց յաւելուած մը չընդունիր, վասն զի անոնք մարդկային գործ են եւ մարդկային մտաց ծր-նունդ: մինչդեռ հաւատամբին յայտ-նեալ վարդապետութիւնը Աստուծ-մէ եկած է: «Երբոր հերետիկոսնե-րը վարդապետութեան մը դէմ՝ կը-խօսին, կրտէ աստուածաբանին մէկը՝ զոր առաջ ալ յիշեցինք, կըման միշտ իրենց առարկութիւնները աւելի կամ պակաս խաբէական ձեւով մը առաջ բերելու: անով կսկսին քննութիւններ՝ փնտառանութիւններ, քննութեան տակ կձգուին հերետիկոսաց խելամոռութիւն-ները՝ ընկալեալ վարդապետութեան մը հետ բազդատուելով, եւ այնպէս մարդ-կային մտաց առջեւը բազմաթիւ հորի-զոններ կըացուին: Յայտնեալ ճշմար-տութիւնը միշտ նոյն մնալով՝ աւելիլաւ կհասկցուի: այս է Վինկենտիուսի Նիրե-նացոյ ըսած՝ յառաջադիմութիւնը » *):

Ապա ուրեմն աստուածաբանից, ե-պիսկոպոսաց եւ պապին խորհրդածու-թիւնները ոչ երբեք բաւական կլինին գոհ ընելու զմեզ, եւ պատմական ստու-գութեան ետեւէ լինելու պարտակա-նութենէն ազատելու: Ո՛ր եւ իցէ Ժո-ղով երբոր այդ աշխատանքը զանց ընէ՝

ինքնին կոչնչացնէ իւր շինած վարդա-պետական լծիւնները:

Սակայն այդ աշխատութիւնը որքան ալ հարկաւոր լինի՝ բաւական չէ, եւ մասնաւոր եկեղեցեաց միաձայն հաւա-նութիւնը դարձեալ հարկաւոր է անսը-խալականութեան համար, վասն զի բա-ւական չէ որ եկեղեցին գոհ լինի՝ մնա-լովը իբրեւ աւանդապահ յայտնու-թեան, եւ ի՞նչ եւ իցէ կերպով ստու-գելովը այն ճշմարտութիւնները՝ որ միշտ հաւատացուած են իբրեւ մասունք աստուածային հաւատոյ: պէտք է որ այն ստուգութիւնը այնպէս լինի՝ ինչ-պէս որ հարկաւոր է լինել: Արդ պէտք է որ լինի թէ՛ լուսաւորեւ ազատ, եւ թէ՛ միաբանական: Եթէ մէկ եկեղեցի մը որ մինչեւ այն Ժամանակը համարուած է ըստ ամենայնի ուղղափառ, եւ այնպէս ճանչցուած է միւսներէն, հաստատէ թէ ինքը ոչ երբեք հաւատացած է այս կամ այն ճշմարտութեան՝ իբրեւ մասն աստուածային հաւատոյ, նորա վկա-յութիւնը բաւականէն ալ աւելի մեծ է, եւ կրնայ այն ճշմարտութեան իբրեւ վարդապետական մասն հաւատոյ հա-մարուելը արգելել, թէպէտ եւ միւս ա-մեն մասնաւոր եկեղեցեաց կարծիքնե-րը անոր հակառակ լինին: Վասն զի ե-թէ նորա վկայութեամբը այն սահմանը չլինայ արգելուիլ, անտարակոյս այսպի-սի հակասական երեւոյթ մը դուրս կուգայ՝ որ մինչեւ այն ատեն իրօք ուղ-ղափառ համարեալ եկեղեցի մը իրօք հերետիկոս կըառնայ՝ առանց հաւատ-քը փոխելու: Միշտ հաւատարիմ մնա-ցած պիտի լինի այն նախնի վտրդաւոր-

(*) Կեթէ. «Անսխալութիւնն Պապական յանդի-մանեալ ի սուրբ գրոց, յընդհանուր աւանդութենէ եւ ի րանէ»: էջ 43:

տութեան որ քարոզուած է իրեն յաստուածակոյտ կողմանէ, միշտ անժըխտելի եղած պիտի լինի իւր ուղղափառութիւնը. եւ ահա յանկարծ, մինչդեռ ըստ ամենայնի մի եւ նոյն է, մինչդեռ անդադար մի եւ նոյն հին հաւատամքը կգրուցէ, հերետիկոս պիտի լինի: Եւ միթէ այս կործանումն չէ՞ ամենայն սկզբանց եւ ամենայն գաղափարաց: «Մի՛թէ անճոռնի անտեղութիւն չէ՞, կըսէ Նեղոս Թեաշոնիկեցին, ընդհանրական հաւատոյ վրայ վճիռներ հանել, սահմաններ դնել, առանց ընդհանուր աշխարհիս հետ համաձայն լինելու, ինչպէս որ հարք եկեղեցւոյ կը պահանջեն իրենց գրուածքներովն ու գործողութիւններովը»¹⁾:

Դարձեալ, այս վարդապետութիւնը եթէ ուղիղ մտաց վրայ հիմնեալ ալ չըլինէր, կարելի էր հաստատել զայն այնպիսի վկայութիւններով՝ որ արժանի են ամենայն պատկառանաց:

(1) Յաղագս նախագահութեան պապին: — Դիտելու բան է որ թէպէտ Նեղոսը այսպէս վստահ կերպով կ'պահանջէ որ նախնի հարց եւ բոլոր արեւելեան եկեղեցւոյ վարդապետութիւնը հարցուի, բայց նոյնչափ վստահութիւն չցուցնէր՝ երբոր իւր անձնական քաջատրուածիւնները կուտայ. եւ կերելի թէ պատրիարքական եկեղեցեաց համաձայնութիւնը բաւական համաձայնութիւն կ'համարի: «Եթէ տիեզերական (պատրիարքական) եկեղեցեաց մէկն ալ դէմ չկենար, կըսէ, եւ կամ քանի մը սակաւաւոր անձինք դէմ կ'կենան, ես բոլորովն կ'հաւանմիմ. Եթէ հինգ ընդհանրական եկեղեցեաց մէկը ուրիշներէն տարբեր կարծիք կունենայ, ոչ ապաքէն արդարութիւնը կ'պահանջէ որ ամենքը մէկտեղ զան եւ վարդապետութիւնը հաս-

Արդէն տեսանք՝ թէ ինչպէս Վինկենտիոս Լիրենացին կ'պահանջէ անպատճառ քահանայից եւ վարդապետաց Գրէթէ համաձայնութիւնը, եւ մասնաւոր եկեղեցեաց Բացարձակ համաձայնութիւնը. արդէն տեսանք՝ որ Սոտոս եւ Ֆենելոն նախնի հարց հետեւելով կըսեն՝ թէ ընդհանրական Ժողովը կրնայ ուղղուիլ քանի որ ընդունուած չէ բովանդակ եկեղեցիէն, այս ինքն բոլոր մասնաւոր եկեղեցիներէն. եւ Պօսիւէին խօսքը՝ որ կըսէ թէ «Աստուծոյ իւր եկեղեցւոյն խոստացած անսխալականութիւնը նախ քան զամենայն բնականութեան Բանաստեղծութիւնը»:

Տեսնեմք ուրիշ վկայութիւններ:

Հայրն Քոնսթանտին (Կոնստէնտին) կըսէ՝ թէ «Ժողով մը ըստ որում Ժողով՝ ոչ է վերջին կանոն հաւատոյ. վասն զի՝ այն Ժողովոյն մէջ տարաձայնութիւններ կրնան պատահիլ. հապապէտք է գերադոյն կանոն մը, նախնի հարց դաւանութեանը վրայ բացարձակ համաձայնութիւն. եւ այս միաձայնութիւնը յիշաւի կ'ներկայացնէ զեկե-

տատուի՝ յետ կատարեալ վիճաբանութեանց եւ անհամար խորհրդածութեանց: Եթէ միայն հասարակ ամբոխին մէջէն քանի մը մարդիկ տարբեր կարծիք ունենային, կարելի էր ըստ իմիք պնդել թէ ամենեւին արժան չէ այնքան բանի տեղ դնել զայն՝ որ անոնց պատճառաւ բոլոր աշխարհս տակն ու վրայ լինին»: Միթէ պատրիարքական եկեղեցեաց եւ ամբոխին մէջէն առնուած քանի մը հոգւոյ մէջ տեղը չկան մասնաւոր եկեղեցիք ոչ պատրիարքականք, որ նոքա ալ իրենց արժէքը պէտք է ունենան ընդհանրական վկայութեան մէջ: Նեղոսը չէ չըսեր, բայց ըստ բաւականին չհաստատեր:

ւանութիւնը» : Անօգուտ է մէջ բերել այս տեղ այն ամենայն գործողութիւնները՝ զորս կ'ընէ կարգինալը՝ կամենալով ցուցնել թէ այս վարդապետութիւնը շատ հին է, եւ թէ ժողովները, հայրապետները, պապերն անգամ այս բանս կանոն բռնած են իրենց վարմունքին :

Քէնրիք եպիսկոպոսը բացայայտ խօսքերով կըսէ՝ թէ անսխալականութեան խոստմունքները ոչ թէ ժողովները ընդունած են, հապա միայն եկեղեցին, հետեւաբար այն ատեն միայն անսխալ են՝ երբ ճիշդ կերպով կներկայացնեն զեկեղեցին. եւ այս բանիս համար բաւական չէ որ ժողովները պապին հաւանութեամբը եղած լինին, այլ հարկաւոր է որ տիեզերական եկեղեցին ընդունի զանոնք ⁽¹⁾ : Հարցմունք ընելով՝ թէ ինչո՞ւ համար Կոստանդնուպոլսոյ առաջին ժողովը, որ իսկզբան անդ տիեզերական չէր, յետոյ արդեամբք կամ իրօք տիեզերական համարուեցաւ, եւ ինքը պատասխան կուտայ՝ թէ «Ասոր պատասխանը եկեղեցւոյն ընդունին է, այս ինքն այն միաձայն հաւանութիւնը՝ որով եկեղեցիք վկայեցին թէ նորա հաւատքը համաձայն է իրենց աւանդութիւններուն» : յետոյ վրայ կըբերէ «Քրիստոնեայ ժողովուրդները չըսին թէ

Հոգւոյն սրբոյ իշխանութիւնն է կամ Հոգին սուրբ է ժողովին մէջ խօսողը, հապա ընդհանրական եկեղեցւոյ անսխալականութիւնն է՝ որ ընդունեցաւ զայն իւր անփոփոխելի դատողութեամբը » ⁽¹⁾ :

Ինչպէս որ ուղղութեամբ ըսուած է, « եթէ պարզապէս մեծամասնութեան վկայութիւնը բաւական լինէր, կրնար պատահիլ որ ամեն ժամանակ տարածուած կարծիք մը, օրինակի համար՝ Խալական եկեղեցեաց մէջ, որոց եպիսկոպոսները շատ բազմաթիւ եղած են արեւմտեան ժողովներուն մէջ ⁽²⁾», հաւատոյ ճշմարտութիւն մը կդառնար Գաղղիոյ, Գերմանիոյ, Անգղիոյ, Ամերիկայի կամ Ասիոյ եկեղեցիներուն համար, մինչդեռ այն եկեղեցիները գուցէ ամեն ժամանակ մերժած լինին այն վճռուած կարծիքը, Սյո բանս անտաքակոյս շատ ցաւալի շփոթութիւն կըրնար ձգել խղճմտանքներուն մէջ ⁽³⁾ :

Ուրեմն եթէ կարելի է ըսել՝ թէ ժողովը այն ատեն միայն իրօք տիեզերական է՝ երբսր բացարձակ միաձայնութիւն ունենայ, կարելի է նոյնպէս ըսել՝ թէ նոյն պայմանով միայն անսխա-

(1) «Հիմն անսխալականութեան ղնկի է ի համաձայն հաւանութեան եկեղեցեաց, զոր առաջի առնեն ժողովքն, առաւել քան թէ յանսովոր իմն պարզելի զոր Աստուած պարզելի համայնցի եպիսկոպոսացն հաւաքելոց ի նոսա» : Յաղագս պնդապականութեան քանակայական, էջ 31 :

(1) «Ոչ եթէ Հոգւոյն սրբոյ ղօրութեանն՝ որ ի նմայն խօսէր՝ տեղի ետուն աղգը քրիստոնէից, այլ անսխալականութեան տիեզերական եկեղեցւոյ, որ ընկալաւ զայն իւրովն աննորոգելի դատաստանաւ » : Անդ, էջ 32 :

(2) Վատիկանի ժողովակին մէջ 764 ժողովականաց 276 եպիսկոպոսները հտալացի էին :

(3) Միաձայն հաւանութիւն ի տիեզերական ժողովս, էջ 15, Փարիզ, 1870 :

լական է: Ընդհանրականութիւն, միա-
ձայնութիւն եւ անսխալականութիւն.
ասոնք երեքն ալ նոյնանիշ չըսեմ, ի-
րարու յարակից գաղափարներ են:

Գ. — Այս պայտէս լինելէն ետեւ, մի-
թէ ընական չէ՞ ըսելը՝ թէ բոլոր եկե-
ղեցեաց ընդհանրական ժողովը պայտէն
վեր է, եւ թէ պապին դէմ կարելի է
առ ժողովն քողբել, եւ եթէ բովան-
դակ եկեղեցին կարող է փոփոխել կամ
նորոգել նոյն իսկ ընդհանուր ժողովոց
վճիռները, ինչպէս որ կսովբեցընեն Օ-
գոստինոս, Ծենէլոն եւ ուրիշ շատ վար-
դապետներ, եւս առաւել պապին դատու-
թիւնները՝ որ ընդհանուր ժողովոց
վճռովը կրնան փոփոխուիլ, կրնան փո-
խուիլ բովանդակ եկեղեցւոյ դատողու-
թեամբը: Միայն ամենակոյր կրօնամո-
լութիւնը եւ ամենաթանձր տգիտու-
թիւնը կարող են այս բանս ուրանալ,
բոլորովին այլափոխելով քրիստոնէսու-
թեան սկզբնական ամենապարզ գաղա-
փարները:

Եւ միթէ Կոստանդեան եւ Բասիլեան
ժողովները չքարոզեցին՝ հրապարակաւ՝
թէ ընդհանուր ժողովը պայտէն վեր է,
եւ պապը պէտք է հնազանդի ժողո-
վոյն: Փարիզու համալսարանին վարդա-
պետները, եւ յանուանէ Ալմէն եւ Յով-
հաննէս Աւագն (Ժան Մաթօւ) ոչ ա-
պաքէն նոյն վարդապետութեան ջա-
տագով եղան: Ոչ ապաքէն Լուէնեան
կարդինալը կըսէր ծրիդենտեան ժողո-
վոյն մէջ: «Ինչպէս որ ճշմարիտ է թէ
բանն մարմին եղեւ, նոյնպէս ալ ճշմա-
րիտ է՝ թէ ժողովը պայտէն վեր է»:

Եւ գինէոս Գ պապը ոչ ապաքէն իւր
կոնդակին մէջ Դեկտեմբերի 15ին 1433-
ին ըսաւ յայտնապէս՝ թէ Բասիլեան
ժողովը լաւ ըրաւ՝ որ բանի տեղ չգրաւ
իւր կոնդակը զոր հանած էր Դեկտեմ-
բերի 18ին 1831 ին՝ այն ժողովը ցրուե-
լով համար, եւ թէ իրաւունք ունէր
ժողովը իւր գումարմունքը շարունա-
կելու: Միթէ Աթրիանոս 9 նոյն բանը
չքարոզեց Լուանիոնի (Լուվէնի) մէջ.
եւ երբոր պապ եղաւ՝ ոչ ապաքէն նոյ-
նը նորէն տպագրել տուաւ ի Հռոմ:
Ոչ ապաքէն Պողոս Գ իւր հաւանու-
թեամբը հաստատեց այն գրուածքը՝
յորում Ծամակոսթայի եպիսկոպոսը
Ուկոնի սոյն վարդապետութիւնը կսով-
բեցնէ: Ոչ ապաքէն Մարտինոս Ե կը-
հաստատէ Վիքլէֆի վարդապետու-
թեան դէմ հանած կոնդակին մէջ՝ թէ
ընդհանրական եկեղեցին վերագոյն է
քան զեկեղեցին հռովմէական, եւ թէ
պապը առաջնութիւն մը ունի տիեզերա-
կան եկեղեցւոյ մէջ ի վերայ մասնաւոր
եկեղեցեաց անհատաբար առելոց, բայց
ոչ նոյն իսկ տիեզերական եկեղեցւոյ
վրայ: Միթէ Լեւոն Գ պապին ըրածը
սո՛ւտ խոնարհութիւն էր՝ երբոր կըսէր՝
թէ չեմ համարձակիր ինքզինքս հա-
մեմատել այն Գաղղիացւոց ժողովոյն՝
որ եղաւ 1381 ին¹): Եթէ ժողովը պա-
պէն վեր չէ, ի՞նչպէս եղաւ որ 451 ին
Քալկեդոնի ժողովը կարողացաւ դէմ
կենայ Լեւոն պապին հրամաններուն,
իւր կամքը առաջ տանիլ եւ հարկադ-
րել զինքը զիջանելու: Եթէ ժողովը

(1) Ժող. Գաղ. տպ. Սիրմանտի, Բ. 256:

«2. Պապը մինակ կարող է հերետիկոսութեան մէջ ընկնիլ, կամ անկարող գտնուիլ իւր պաշտօնը կատարելու, ինչպէս որ կըսէ Վոնիփակիոս Ե (1) : Ընդհանրական եկեղեցին՝ ընդհանրական չկրնար մոլորել : Իսկ արդ պատշաճ կերեւի թոյլ տալ որ բողոքելի ընդդէմ մոլորել կրցողին՝ առ այն որ չկրնար մոլորութեան մէջ ընկնիլ : Դա ցաւազարէն է :

«3. Սուրբն Պօղոս յանդիմանեց ըզնուրբն Պետրոս, որ պատճառ կլինէր քրիստոնէից հրէական օրինաց հետեւելու : Ինչ որ օրինաւոր է մէկուն միայն, շատ լաւ կարելի է որ շնորհակաբար եկեղեցւոյն : Կրնայ պատահիլ որ պապը շփոթութիւն եւ խռովութիւն ձգէ բոլոր եկեղեցւոյ մէջ : այնպիսի ժամանակ եթէ կարելի չլինի բողոքել, պապը ամենայն ազատութիւն պիտի ունենայ կործանելու զեկեղեցին եւ անոր ամեն կարգն ու կանոնը : Երբոր հարկ եղաւ իմանալ թէ պէտք է արդեօք հետեւնալ որոնց թիւի տեղ, միայն Պետրոսի չհարողացին, այլ բոլոր եկեղեցւոյն Երուսաղեմի :

«4. Սուրբն Օգոստինոս կ'իկայէ թէ Մեքիմադէս պապին կտրած դատաստանը կարելի էր ընդհանգր ժողովոյն որոշմանը ձգել :

«5. Հասարակ օգուտը մասնաւորաց օգուտէն վեր պիտի գրուի : Իսկ արդ՝ ընդհանուր ժողովը հասարակաց օգուտը կներկայացնէ, վասն զի բոլոր եկեղեցւոյ օգուտին համար կհաւաքուի սակից կհետեւի որ պապը պէտք է հը-

պատակի ժողովոյն իշխանութեանը, եւ կարելի է անոր դէմ բողոքել : Բողովն եթէ ոչ որ կարողութիւն չունենար պապին ընդդիմանալու, կրնայ պապը ուզածին պէս կործանել եկեղեցին : կարելի կլինի կարծել թէ Սուրբաւոյն իւր հաւատացեալները առանց պաշտպանութեան կթողու սոսկալի պատահարներու մէջ : (1) :

Վրայ եկան Պիոս Բ եւ Յուլիոս Բ պապերուն կոնգակները, որ գառապարտեցին այդպիսի բողոքը՝ իբրեւ մոլորական եւ դարշելի բան, առանց նայելու այնքան վաւերական եկեղեցական աւանդութեանց : սակայն հռովմէական կանոնագէտները հաստատ կեցան իրենց կարծեացը վրայ՝ թէ օրինաւոր բան է բողոքը երեք դիպուածոց մէջ : Ա. երբոր հերետիկոսութիւն պատահի : Բ. երբոր պապը ընդհանուր եկեղեցւոյ վիճակը կայայտէ կամ կփոխէ, կամ երբոր կ'ախոյոցուի թէ նորա հրամանները գայթակղութիւն մը կ'ապտճառեն բոլոր եկեղեցւոյ մէջ : այն ատեն կարելի է բողոքել առ ժողովն դէմ անոր համար՝ որ ժողովը դէմ կենայ պապին, եւ չթողու որ նա շփոթութիւն ձգէ եկեղեցւոյ մէջ : Գ. երբոր պապը հաւանի որ բողոքեն առ ժողովն, եւ հպատակի անոր լիճոյն :

Այս վերջի վկայութիւնը որքան ալ զգուշաւոր կերպով ըստաճ լինի՝ բաւական է ժողովոյն բոլոր պատիւը եւ կարեւորութիւնը ցուցնելու, եւ այժ-

(1) Տես Ապագայ կարողակ (L'Avenir catholique) օրագիրը, 12 մայիս 1870, էջ 289-290 :

(1) Եւ եղևակոն, զի Ա. յաղագս երաժարման :

մուհւ հռովմէականաց վարդապետութիւններուն մէջ՝ եղած խանդարմունքը ինչպէս որ պէտք է ցուցնելու:

(Ի յետագայ)

Գ. Ա. Ա.

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ.

(Շարունակութիւն)

ԵՐԿԻՐ.

Մինչդեռ երկինքը հոգեղէն եւ լուսանիւթ բնակիչներով կատարելապէս զարդարուած էր, երկիրս տակաւին աներեւոյթ եւ անպատրաստ խառնաշրփոթ գրութեան մէջ կկենար:

Երկրիս աներեւոյթ լինելուն պատճառը անդունդի վրայ տիրած խաւարն էր, որ լուսոյ գոյացութեամբը փարատեցաւ, եւ երկիրս իր մասերովը տեսանելի եղաւ: Իսկ անպատրաստ լինելու պատճառը ջրով շրջապատած լինելն էր: Երբ որ Աստուծոյ հրամանաւն ջրերու մէջ անջրպետութիւն եղաւ, մի մասը օդին մէջ շոգիանալով ամսլի ձեւ ստացաւ եւ միւս մասը ցած տեղերը վաղելով ծովերը՝ լճերը՝ եւ գետերը ձեւացան: այնուհետեւ ցամաքը անմիջապէս պատրաստի եղան ծառեր՝ բոյսեր եւ այլ գոյացութիւններ արտադրելու:

Մովսէս, որ այս մեծ հրաշակերտիս պատմաբանն է, կասէ, թէ Աստուծոյ հոգին ջրերու վրայ կը շէր: Հոգւոյն

Աստուծոյ ջրերու վրայ շրջելը՝ նորա իմաստուն խորհրդածութիւնը կհասկըցուի: որ իբր շրջելով մտածաբար կգտաւ փարէր իբրեւ իմաստուն ճարտարապետ՝ այն ամէն էակաց բնութեան եւ հանգամանաց մասին, զորոնք հանդերձեալ էր գոյացաբար ստեղծանել: Գտնով արարչութեան սկզբնաւորութեանը, սրբազան պատմիչը այնպէս կը ստորագրէ, որ իբր թէ՛ Աստուած՝ որ կարող էր բոլոր աշխարհս իր բովանդակեալ արարածներովը մի ակնթարթի մէջ մի ակնարկութեամբ եւ մի խօսքով առնել, քայլ առ քայլ յաւաջ գնալով վեց օրուան մէջ կատարելագործած է, առաջին օրը լոյս ստեղծելով, երկրորդ օրը ջրերը բաժանելով, երրորդ օրը ծառերը, բոյսերը եւ լն:

Աստուծոյ այս կարգադրութեան նըպատակը, եթէ ուշագրութեամբ մտածեմք, կգտնեմք նորա ամենաբարի կամաց տնօրէնութիւնը, որ ամենայն ինչ իմաստութեամբ եւ զօրութեամբ կարգադրեց եւ ի գործ դրեց, կամելով՝ որ իր բարի կամաց սքանչելի գործքերը արարածոց եւս տեսանելի լինի, իր ստեղծագործութեան մէջ օրական միջոցներ սահմանեց, որպէս զի նախնիքաց օրւան արարածները ներկայութեամբ հետեւորդինը տեսնելով՝ ճանաչեն այն ամենաբարի բնութիւնը, որ զիրենք յանգոյութենէ գոյացոյց: Յօբայ 18 գլ: 7 համարում կգրէ. յորժամ եղին աստեղք ծերք (իմանալու է մեծ մարտերը), սմենայն հրեշտակք ատեղաց (իմանալու է մարտակաց բնակիչները), օրհնեցին զիս մեծաձայն, եւ

ամենայն հրեշտակք իմ գովեցին —
Նոյնպէս Ծննդոց Բ. 19 համարում
մարգուս ստեղծելէն զինի Մովսիսի մէջ
բերած այլ եւն արարածներ ստեղծելը,
եւ այն որպէս կարելի է կարծել, ինե-
րկալութեան մարգոյն, այս մտք իմա-
նալու է:

Բաց ի հեթանոս փիլիսոփաներէն քր-
իստոնէութեան դարու մէջ եղան մար-
դիկ, որ երկրիս ստեղծագործութեան
մասին դատողութիւններ անելով, աշ-
խատեցին աշխարհիս յոչնչէ ստեղծա-
նելը հերքել, այսպիսիք էին Պլատոնա-
կանք, որ Պլատոն հեթանոս փիլիսո-
փայի ազանգոյն հետեւողք էին, որոնք
կասէին, թէ գոնէ յաւիտենական մի
նիւթ լինելու էր, որ նորանից աշխարհս
գոյանար: — Սոցա կարգումն էր եւ
Յուստինոս վկայ անուանեալն, որ թէ-
եւ փոքր ինչ տարբեր, բայց կասէր թէ՝
աշխարհս անձեւ եւ անկարգ մի նիւթէ
ստեղծուեցաւ, եւ այն նիւթը յաւիտե-
նակից էր ընդ Աստուծոյ:

Սոցա այս կարծեաց վրայ երկար խօ-
սելը աւելորդ համարելով, այսչափս
միայն քաւական կհամարվաք ասել: Նախ
եւ յառաջ բաց յԱստուծոյ ոչ ինչ չը-
կար, եւ ինչ որ կհաւատամք թէ այժմ
կայ թէ նիւթ եւ թէ որ եւ իցէ գոյու-
թիւն, նոքա ամենքն էլ յԱստուծոյ ըս-
տեղծած են, եւ մի սկիզբն ունին, որ է
Աստուած: Այս սկիզբն կասուի նաեւ
սկիզբն ժամանակի, ուրեմն բոլորն էլ,
որ գոյացական բնութիւն են, յաւիտե-
նական չեն, այլ ժամանակի ներքոյ ե-
ղած են իրենց գոյութեամբը:

Մի կարծիք էլ՝ բնութեանս անոց
կարծիքն է, որոնք Աստուծոյ գոյու-
թիւնը ջնջելու մտք հնարեցին, թէ
երկիրս եւ նորա մէջ ինչ որ կտեսնեմք՝
բնութեան գործքեր են: Այս խելա-
ցնոր իմաստակաց մոլորութիւնը դիւ-
րաւ կհերքուի երբ որ Աստուծոյ գոր-
ծելու կերպերուն վրայ նկատողութիւն
անենք Յայտնի է որ, Աստուած եր-
կու կերպ կգործէ. առաջինն առանց
միջանկեալ միջնորդի, ինչպէս արար-
չութեան գործքերը. երկրորդը միջնոր-
դով կամ միջանկեալ միջնորդով, ինչ-
պէս արարածոց միմեանցից արտագրու-
թիւնը, կամ բուսոց եւ անկող յերկրէ
բուսանին եւլն: Քրիստոնէական սուրբ
եկեղեցին, որքոյ եւ նոցա մասանց ձեռ-
քովը եղած հրաշքներն էլ, այսպէս
Աստուծոյ միջանկեալ միջնորդով եղած
գործ կհաւատայ. նոյնպէս եւ այն
սրբարար շնորհքները, որ խորհրդոց
միջոցաւ կըսորուն աներեւութաբար, Աս-
տուծոյ գործքերն են: Վերջապէս, որ
եւ իցէ արարածների մէջ նկատուած
օգտակար ներգործութիւններ, որ բը-
նութեան զօրութեան կտորնի, Աստու-
ծոյ ներգործութիւնը համարելու է, որ
ամեն մի արարածոց իրեն յատուկ գո-
րութիւն տուած է, այլոց օգտակար լի-
նելուն միտմամբ զն զգոմար բոցար
Մովսիսի այս խօսքը թէ՛ եղեւ երե-
կոյ եւ եղեւ վաղնորայն օր մի, միջին
դարու բնագէտներէն ոմանք կարծեցին,
թէ երկիրս ստեղծագործութեան հա-
ղարաւ որ տարիներ յառաջ կար իր մէջ
ունենալով նաեւ իմացական էակներ,
եւ թէ մարգուս ստեղծութեն յառաջ

երկար ժամանակ կենդանիներ եղած են երկրիս վրայ այժմեան եղածներէն տարբեր. եւ թէ օր ասածդ, որ Մովսէս վեցօրեայ արարչութեան մէջ մեզ կ'ըման թացնէ, ոչ թէ քսան եւ չորս ժամըստ սովորական աւուր. համարելու է, այլ գարեբուն միջոցներ են, մի գոյացութեանէն մինչեւ միւս գոյացութեան լինելը. Բայ յայսցանէ կասեն եւս թէ երկիրս նախ քան մարդուս ստեղծումն իր դարաւոր յաւիտենական ժամանակի շրջանովը շատ անգամ գանգաւ գէտքերով իր ձեւ եւ վիճակը փոխելովը փոքր աւ փոքր այս ձեւիս մտած է, որ մենք կտեսնենք:

Այս կարծիքը հին նախադամեաց կարծիքն է թէեւ, բայց դարուս մէջ փորձառական գիտութիւններով ստուգելով ընդունած են ոմանք, ապացոյց բռնելով Մովսիսի երկրիս համար ասած խօսքը, թէ էր աներեւոյթ եւ անպատրաստ որում եւ կ'հետեւցընեն թէ, Մովսէս վեցօրեայ արարչութեան պատմութիւնը գրած ժամանակը, երկրիս լինելը յայտնելէն ետքը չի յիշեր թէ որքան միջոց իր աներեւոյթ եւ անպատրաստ վիճակի մէջ էր, եւ ոչ էլ կ'յիշէ թէ երկնից կապուտակութեան մէջ յօղացող գնտերը մի ժամանակի մէջ են եղած, թէ այլ եւ այլ, եւ հարկ էլ չկար գրել, որովհետեւ նա իր պատմութիւնը մաքուր հետազոտութիւնը լցնելու համար չէ գրած կասեն, այլ միայն զմեզ աստուածածանօթ անելու, եւ նորա պաշտօնը մեր սրտերի մէջ հաստատելու գիտաւորութեամբ գրած է:

Սոցա այս ապացոյցը որքան որ ուղղակի կերպիւ Մովսիսի պատմութեան գէմ չէ, սակայն անուղղակի կերպիւ Աստուծոյ ամենախորուի իր գործող մէջ ունեցած մի փորձառութիւն յոյց կուտան. որով անհմուտ արհեստաւորի պէս իր ձեռագործի մէջ թերութիւններ նկատելով, պարտաւորած կը լինի այլ ձեւի փոխարկել. կամ թէ երկրիս եւ այլ մոլորակաց ինքնազոր մի կարողութիւն ունենալ կցուցանեն իրենց ձեւը մի այլ ձեւի փոխակերպելու առանց ամենազոր ձեւին Աստուծոյ:

Թէ որ մարդկային գիտնական խոզարկութեամբ հետզհետէ գտնուած նորատեսակ եւ այլաձեւ քարացեալ կենդանեաց եւ մեծադիր կմախաց գըտնուելուն համար թելադրուած են այս նոր վարդապետութեանց ճշունդ տալ, աւելի լաւ չէ, որ ասին թէ ջրհեղեղէն յառաջ, որով երկրիս մակերեւոյթը փոքր ինչ փոփոխութիւն ստացաւ, եղած էակները, երկրիս նոր եւ կլիմայի մաքրութեան եւ մարդոց կենաց պարզութեան պատճառաւ ունեցած են յառաջագոյն այն դիրքը եւ ձեւը, որոց համար եւս խօսելով Մովսէս՝ հսկայ անունով կճանաչեցնէ մեզ:

(Ի յետագայ)

ՍԵՐՈՂԵՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ.

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ

ՀՈՒՐՆ ԵՐԿՆԻՑ

(Նախնիք երբ ինքն ինքն էր)

Դ.

Նզիպտոս, որ ի հասկաց շինեալ համակ՝ — զարտորէս
Նըկարակերտս իբր ըզգորդ պըճեալ՝ հանէր ի հանդէս,
Եւ զգաշտորայս իւր, որ շար են դաշտաց:

Հրացայտ աւաղ հարաւոյ, հիւսիսի ջուրք լայնատարբ
Մըրցին տիրող գոլ նըմա, սակայն անհոգ նա խընդայր
Ի մէջ այս ծովուց ըզնա մաշողտց:

Երբեակ լերինք ձեռագործք երկք անկեամբք արասոյ
Մըխին յերկինս ի հեռուսա, և գողանան ի տեսոյ
Համակ մոխրացան ըզխարիսխս իւրեանց:

Ի ծայրասուր գագաթանց մինչ յաւաղոյն կոյտ դեղին՝
Տակաւ տակաւ լայնացեալ գան աստիճանք ահագին
Առ ի քայլ ոտից՝ ի չափ վեց ծըղեաց:

Գրանիտ կարմիր մարդաուիւծ, աստուած՝ կանաչ ի կըծոյ
Պահեն զնոսա. կոպք սոցա ոչ կափուցան ի շընչոյ
Խոր անապատաց մըրըրկին հընդէն:

Նաւք լայնալանջք՝ ապաստան գան ի հանգիսան երերուն.
Հըսկայ քաղաք մի անդէն նըստեալ առ եզրը ծովուն՝
Ի ջուր լուանայր զոտս իւր քարեղէն:

Լըսիլի են մահաբեր անդ խորշակին մըռնչիւն,
Եւ ըսպիտակ ընդ խըճօք զօղեալ կրայից վըրընծիւն,
Յոյց վերայ նընջէ յաղթ կոկորդիլոս:

Յօդ ծըրարին՝ գորշագոյն միակ զըլուխք կոթողաց.
Ի կոյս մըտից երկարէր խայտաճամուկ ի կըղզեաց
Իբր ըզմօրթ վագեր՝ Դեղնըն նեղոս:

Երփի-արքայն խոնարհէր. Ծովն յանդորրի անմըռունչ
Ի զփունին ոսկոյ կենդանոյ ցօրէր յիւրոււմ հայելոյ.
Քաշխարհն լուսատու և կեանք աշխարհին:

Հառագունեալ յերկնից ծոց, ի մէջ հրաշէկ մըկանանց,
Իբրեւ զարքայս մըտերիմն՝ հանդէպ եկեալ իրերաց՝
Արրկին թուէին լինել արփենիս:

«Ո՛ւր առից ըզ կայ» անդ եհարց դարձեալ ամպրոպն ահաւոր:
— «Խընդրեսջիր» ասաց ձայն մի, յոր հարաւ զղողանի Թաբօր:

Ե.

Եւազ, դարձեալ աւազ համակ,
Խոր անապատ, խաւար անդունդ,
Միշտ անըսպառ, յանհուն քանակ:
Եյս բարդ մըռայլ վրիժուց է թունդ,
Չէ ասա հաստատ իրիք տեղին.
Եյս աւազոյ լերինք դեղին

Մինչդեռ շրնչէ մըրրիկ՝ լուղին,
Իբրեւ զալին զան զունդ ի զունդ:

Մայրքս այտքիկ նուիրականք
Խռովին երբեմն յաղմուկ դրժնայ՝

Մինչ անցանել զան կարաւանք

Ի Սոփերայ կամ ի Մեմբերայ:

Եկըն դիտէ զհետըս խըմբին

Որ ի ծրփանս անդ ջերմագին

Մերթ տառանեալ և մերթ կըծկին,

Իբրեւ զերկայն օձ մարմարեայ:

Եստուծոյ են այս մենավայր

Եւ անապատ աղօտ տըխուր.

Դընէ սոցա սահման և ծայր,

Գիտէ սոցին ըզմէջն և ուր:

Յանգ մառախուղ ինչ առկախի

Օովոյս վերայ՝ որ յար ծըխի,

Եւ ի ծոցոյն փայթեալ բըղխի

Մոխիր հրեղէն որպէս փըրփուր:

• Փոխե՞լ պարտ իցէ զանապատս ի լիճ, ամպրոպ ձայն եբարձ.

• Յաւտջե՛ա՝ ասաց այլ ձայն լսելի յերկնից ի բարձանց:

Զ.

Որպէս խուժ ինչ անհեղեղ կանգնեալ յալիս երերուն.

Ամբարտակաց ընդարձակ զինչ կոյտ՝ ահա Բաբելոն

Տըխուր, համակեալ ի սող և յաւեր:

Մահկանացուաց չքքոտեաց զարմանաշէն յիշատակ,

Խափանէր նա ի հեռուստ ըզլուսնոյն շող ըսպիտակ,

Ի քառեակ լերանց՝ արկեալ զիւրն ըստուեր:

Ի խոր տեղիս սուգանէր այս կործանեալ ձեռագործ:

Եւ յոյգք հոգմոց ըմբռնեալք ի մէջ լայնշի իւր ձեղնոց.

Նորանըջան իմն հընչէին դաշնակ:

Ի շրջակայս մարդկան ցեղ խրճներ երբեմն ի ժըխոր:

Բաբելոնի կայր յօր ինչ յերկրի մերոյ գունդ բոլոր:

Ջանհուն մանուածոյ խաբսխել բոլորակ:

Մինչ ի զենիթ ամբառնալ աստիճանացն էր տակաւ,

Լերինք բարձունք ամենայն չէին այլ ինչ առ նովաւ,

Բայց սալաքար մի արաստոյն կողմանց:

Նոր զազաթունք՝ որք և զայլս յիւրեանց կրէին ի կատար:

Ի տես աչաց անյուսից զիզանային անդադար

Ի դրլուխն հըսկայ՝ ըստ ձեոյ բըրգանց:

Սանաչաղոյն տիտեռունք և հոյլք վիթխար վիշապաց,

Ի տես՝ մանուէրք քան մողէսք՝ ի մէջ ծերպից պարըսպաց

Ընդ յաղթ կոյտ քարանց ի սող սահէին:

Երմուէնիք վարսագեղք, — ըսկայ արձանք՝ անընշմարք

Եւ նորին լայն սահմանօք՝ բըրգանց հանդէպ գեղապարք՝

Ի ներքուստ՝ խոտոց փունջ ինչ թուէին:

Ենցանէին փիղք որմոցն ընդ պատառուած լայն ահեղ,

Խաւարամած ընդ իւր սեամբք աճէր անտառ փառահեղ:

Եւ սեանց բազմութիւն՝ անթիւ և ամբաւ:

Ելլ և արծուեաց աշխէտից և անգեղաց մեծաց պար՝

Բացեալ ի սրահըս նորա ցայգ և ցերեկ առեալ պար

Շրջէին, որպէս զանհուն փեթակաւ:

— «Եւարտե՞լ արդեօք պարա է զայս» — ամպրոսն հարց ի մեծ բարբառ.

— Յառաջ. — «Ո՛ւր ուրեմն, Տէր, նա ձայն կըրկնեաց, վարես զիս իսպառ»:

Ի.

Ահա քաղաքը երկու անձե անձանօթ
 Յարկաց ի յարկս վերամբարձեալ վերին յօլ.
 Ուր պարզէին ի քուն ընդ խոր զիշերայն,
 Աստուածք նոցին, բընակք, աղմուկ, կառք համայն,
 Երկեակ էին այն քորք նընջեալ ի դաշտին,
 Թանայր զբըրզունսն շող լուսնոյն տըխրազին.
 Երեւէին ի թոհ և բոհ յայն խաւար
 Սիւնք լայնանիստք, սանդուխք, բազում ջըրամբար,
 Եւ լայն խոյակք. դային ապա խումբ անգեղ
 Փըղաց ի կճոյ, կրեւեաց զըմբէթ ինչ ահեղ,
 Կանգուն արձանք, հրէշք խառնածինք ի կայտիւ,
 Ջւղուն, սողուն, հարեալք յապուշ և յակձիւ,
 Կախեալ պարտեղք լի ի ծաղկանց, կամարաց,
 Ծառք սեւազոյնք ի վէտս հակեալք սահանաց,
 Մեհեանք, յորոց պըճնեալ յատակս աղիւսեայ
 Նըստին հարիւր կուռք ցըլազլուխք յասպիսեայ,
 Պիակըտուր ձեղունք սրահից մեծադէմ,
 Յորում թերալիք ի նիստ բոլոր դէմ ընդ դէմ
 Ոչինչ ի վեր վիթխար ըզզլուխն ամբարձեալ,
 Հանդ նըստէին, ձեռամբքն ի ծունկսն յիցեալ:
 Սանդուխք, պալատք և ճանապարհք այս խաւար,
 Յորում համակ ի տես դային դէմք օտար,
 Կամուրջ, ջըրմուղ, կամարք, բըրզունք բոլորշի
 Խոր մանուածովքն հարկանէին զակն յահի,
 Երեւէին զինչ հըրուանդանք՝ յերկնից ծոց
 Ընդ ըստուերաց՝ մըխեալ այս կոյսք շինուածոց,
 Կոյս ահագին առագաստեալ մըթու. թեանց. —
 Եւ հորիզոնն երկինք ի բոց աստեղաց
 Ըողէր զինչ սեւաւ ասեղնադործ՝ հրաբորբոք
 Դարեւանդաց լայնից ընդ բիւր կամարօք,
 Ո՛վ զըթոխոց քաղաքք, և իւր զօհարանք,
 Ուր նիւթէին ընդ միշտ հաճոյք դիւականք,
 Յարկս ամենայն պիղծ խորհըրդոց լի մըթերք
 Եզտեղէին զերկիր որպէս երկու վերք,
 Սակայն նընջէր համայն. հազեւ լոյս տըխուր
 Ի հրապարակս անդ խընջոյից վերջին հուր —

Շուայտութեանց կայծք առկայծեալ զամբարաց —
 Պեռ փայլէին հանդէպ երկունք քաղաքացի
 Որմոցն անկիւնք շողեալք դալուկ ի լուսնոյն՝
 Յըցունեալ յըստուեր՝ կամ խաղային ջուրք ցոլուն:
 Թեքեալ ի դաշտս էին խառնակ լըսելի:
 Խօսից յիրեարս խառնիւ, հեղձնուլ համբուրի,
 Եւ՝ քաղաքացն երկունք տուրնջեանն ի լուսոյ
 Պարտասեղոց՝ մոլի հրճմանք ըզսիրոյ:
 Եւ հողմ՝ շքնեալ ընդ թրզնեօք վարսաւոր՝
 Օրեւեալ դիմէր ի Սողոմայ ի Պոմօր:

Ըստէն ահա՝ ուր ամպրոպ թըխալայորդ միջոյնու հասեալ կայր՝
 Յերկնից ի բարձանց ձայն ահեղ առ նա կոչեաց. «Սա այն վայր»:

Ը.

Եւ ճայթեաց ամպրոպ:
 Եւ բոցն հըրաբորբ
 Բաց զիւրն որովայն
 Ջինչ վեհ. և հոսին
 Շիթք ծրծրմբային
 Խարխուլ յարկս համայն:
 Հեղու զղողղոջուն
 Լոյսն համակ արիւն
 Ներմակ ի քիւս լայն:

Սողոմ և Պոմօր,
 Յի՞նչ զըմբէթ հրաւոր
 Վաճկին ձեր որմունք.
 Ըմպրոպին հրաւառ,
 Ի ձեզ, ազգ թրշուառ,
 Լուծան մըկանունք.
 Յերախաց իւր լայն
 Ի ձեր գրուի միայն
 Շքնչեն կայծակունք:
 Ջարթի ազգն այն հեղ,
 Որ նընջեացն յերեկ

Ենգէմ յԱստուծոյ՝ քամեցապառ յ

Պալատք մեծ, քանդին, բնորաւ տե՛

Պառք հաղար բաղնին զմեկմա ճրեղմ

Լիւռանց ի ցրնցոյ՝ մասողն լամպոց՝

Եւ ամբօին աճէ՝ զքաջաց զսմբօն

Յոր կոյս յառաջէ՝ այս արօղիլ բնօր

Հանդէպ զեա բոցոյ՝ զմեզապառ յ

Երբեք ցնեճիլ զին զբոսաորդալ

Բըրդանցն ի վերայ՝ լամպոց նբո՝ զ

Գոռ յարձանս քարնայ՝ զմեկմա

Խարխուլ և նրկուն—

Յըստուերն՝ ողկալք զբոսաորդալ

Օհեան անհամարք՝ զմեզապառ յ

Գեա նրնջիւղք ի քուն։

Սորսորեն այսպէս

Մըրջիւնք սեւատես

Յորմ՝ հաղիւ կանգուն։

Խուսել մարթ իցէ

Յայս բուռն անձրեւ։

—Ողջ ծախի յաստիս։

Հուր բաղնէ շանթէ։

Օկամուրջսն քանդէ։

Պեղէ զհարթ տանիս։

Զաղնէ՝ դիմահար

Ընդ գորշ տալաքար՝

Օիւր կարմիր շանթին։

Ընդ մէն մի շանթիւք

Աճէ և ուղիսիւք զմեզ

Հուրն հըզօր հոսի։

Շիկնեալ և յըստակ

Ընթանայ ախդ

Քան զանսանձ ըզձի։

Զաղնեն կուռք նրկուն։

Որ ի բոց լընուն

Ձեռս իւրեանց պղընձի։

Արոտայ տեժին,

Բնիձէ զշար աղբին

Բրրգունս արծաթիս:

Ելեացն հրաշէկ ծով:

Յօղեալ ծրծրմբով —

Որպէս ի խեցիս

Բազմերանդ կովբայց —

Յաւերս պարրապայ

Էկող հրատօխ:

Շալէ մոսց պէս

Օպորփիւր, զակաաւս —

Քարինս դամբանաց:

Շամիրէ որպէս ծառ

Օմարմարեայն վեթխար —

Ըզնաբոյն չաստուած:

Բորբոքին ի յոյզ

Օերթ ջահք մեծալոյս

Մէն մի յարձանաց:

Ջուր ոմանք քրքմաց

Եծեն զղիս իւրեանց

Ի բարձուէ ի վայր:

Ջուր ըսփուէ արքայ

Ծծրմբոյն ի վերայ

Վառն արծաթածայր:

Տաճարքն ողողին

Յալեացն, յոր հային

Ի հոսանս հրազայր:

Ի բացեայն լուղի

Պարաս, ճայն ուստի

Գոչէ հեքագոյն:

Մաշեն ալիք վառ

Արդեկին գիւշկառ:

Որ յերես հրրոյն

Ծղիսի և ծրփայ:

Սուզանի ապայ

Պաղ ստուանց հանգոյն:

(*)

Գայ քրրմացն պետ
 Խումբն ուստի խոյս ետ —
 Յեզրբ բորբ և վառ:
 Խոյն հանգոյն աջհի
 Յանկարծ հրդեհի
 Տրժգոյն անբարբառ
 Ձեռքն ի շորթեկն զայն
 Ի զլուխ իւր մաճան
 Ի այրին բոցավառ:

Ամբոխն, արք, կանայք
 Փախչին. բոց համակ
 Խընու զաչս ամեն:
 Ալիքն հրրայրեաց
 Մեռեալ քաղաքաց
 Ըզդրունսն պահեն:
 Եւ խուժանն յարգել*)
 Սարձէ տեսանել
 Յերկինս ըզդեհեն:

Պ.

Աւանդի թէ յայնժամ, — որպէս խառն պատժոց
 Բանդին ընդ որմն յոտն ի մատին կապեալ ոք ծեր —
 Տեսաւ Բաբել, ոճրոյն հաղորդ եղեռնադործ
 Որ ըստ լերինս հորիզոնին ակն անդ յաճէր:

Լուաւ զարձեալ, մինչ կատարէրն ահեղ խորհուրդ՝
 Լըցեալ զաշխարհ համակ ի դող՝ դլորդ ահագին,
 Այնչափ սաստիկ, զի սարսեցոյց ի քաղաքին
 Ըզհամրն իսկ որ ընդ երկրաւ կեայ ժողովուրդ:

Փ.

Սոտորեաց հուրն անխնայ, մահապարտացն և ոչ ոք
 Խուսել կարաց ըստ պարիսպն համակ կրացեալ հրաբորբոք,
 Ելլ ոմն ամբառնայր ձեռն արիւնեհեղ:

(*) Իմա յարգելանին:

Իսկ այլք ապուշ, սրբաահար, զուլամբ փարեալ ըզմիմեանց

Յողջոյն յեօին՝ այր ցընկեր հարցանէին, որ Աստուած

Ի քաղաքս իւրեանց զայն հրաբուխ եհնդ:

Քուր խրնդրէին ապաստան ընդլայն ձեղնովքն ի կըծոյ՝

Հանդէպ հըրոյն կենդանոյ, հանդէպ հըրոյն Աստուծոյ:

Որ զիտէ ընկձել զոր եղջիւր ածէն:

Պոչն ըզդիսն յապաւէն. այլ ըզհամերսն հարկանէր

Հուրն ծախիչ, որ զնոցին զարաստոյ զաչօրն հալէր

Յանկարծ արտասուօք յիւրոյ ի խանձէն:

Թաղեալ այսպէս համօրէն կորեան ընդ սեան յորձանօք

Մարդիկ հանդերձ քաղաքաւ, արօտք հանդերձ ախօտք:

Ըզգաշտօրն մըռայլ Տէր ի հուր ծախեաց:

Եւ ոչ մընաց ինչ կենդան արմատաքանց հէզ աղզին.

Այլ հողմ օտար ըզտեղեալն շնչեալ զիշերն զայն ուժղին

Քկերպարան լերանցն և ըզձէ փոխեաց:

ԺԸ.

Երմաւենւոյն ածելոյ արդ յափափայս անդ նորին

Պեղնեալ տերեքն են՝ արմատք դօսացեալ վառ յայերին:

Եւ իբր հայելի անցելոցն հընոց

Տարածանի ի վերայ աւերակաց լոյծ յածիւն—

Անհետ մատնեալն ի կորուստ քաղաքաց՝ լիճ պաղպաջուն:

Որ ծրխի յաւէտ իբրեւ ըզհընոց:

Քարգ. ի Գաղիականէ

ՄՏԵՓԱՆՍ ՄԱՆԱՍԵԱՆՏ.

ԳԱՅԼ ԵՒ ԱՂՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Բնկերութեամբ միշտ ի սիրտ սէր

Եմեն աշխարհք է տարածուեր

Մութ թաւաստեւ անտառին մէջ

Օր մի գայլը գրլուխը կախ,

Մըտածելով թըմրած ու խեղձ,

Ելէր կ'երթար դանդաղ դանդաղ:

Տեսնաս աղուէս մի դեմն ելաւ՝

Օրծաղերես բարեւ տըւաւ,

«Օ՛ր կընքահայր՝ բարեւ լոյս,

Ինչո՞ւ ապշած եւ անլոյս՝

Ելեր կ'երթաս տըրտում տըրտուր .

Հազարին կէսն հինգ հարիւր

— Եյո այո գայլը կրկնեց

Մըտածմունքէն արթնցած,

Գիտես արդէն հինգ կամ վեց

Օր է՝ որ ես որս չեմ գըտած .

Իսկ դու ո՞վ գիտէ՝ ի՞նչ գիրուկ հաւեր,

Ի՞նչ լաւ աքլորներ մատաղ ես արեր » :

Եյո խօսքիս դէմ չի մըտածած

Աղուէսն անոր այսպէս տաաց .

«Զէ կընքահայր՝ հոգիդ սիրես,

Ջիս ալ դատէ քեզի պէս՝

Ես ալ չունիմ կողոպուրդ

Սարծեմ իմ ալ բանս է բուրդ . . .

Ի՛այց իմ մըտքիս բան մի կուգայ

Յուսամ որ մեզ շատ լաւ կըլլայ .

Երբ մէկտեղ դաշինք ղընենք,

Բնկերութիւն հաստատենք .

Որով թերեւս աշխատելով միաբան

Դէմ կը ղընենք ձախորդութեանց ամենայն .

Ուժ մէկ անննք՝ չափենք լեռներ ու ձորեր,

Յուսամ բաղդը ըզմեզ անվարձ չի թողներ » .

«Քաջ է խորհուրդդ ասաց գայլը-սանահար՝

Բնկերութեան դէմ չըկայ փակ ճանա-

պարհ

Պապս է թողեր մեզ կըտակ

Որ գայլ ազգին զրօշակ,

Եսին զարկին ձեռք ձեռքի .

Ըստ կենդանեաց օրէնքի:

Դաշինքէն վերջ անցան օրեր,

Գայլը յաջող որսեր կ'անէր,

Եյլ աղուէսին բանն էր ձախող :

Ոսկի բըռներ՝ դառնայր հող

Օր մի այսպէս սիրար նեղ

Միտքը զըրաւ իջնալ գեղ .

Ուր որ շատ անգամ մեծ մեծ հաւնոցներ

Ենմեզ հաւերու արեամբ էր ներկեր . .

Երբ այս մըտածմամբ խիստ արագ արագ

Մինչ անտառէն դուրս կ'ելէր,

Տեսնաս թաթիկին չըւանէ յօղակ

Ի՛նչպէս մըտաւ՝ չեմ գիտէր:

Եռջի բերան սաստիկ վախցաւ զողալով

Ջայն օղակը ոտքի թակարդ կարծելով

Խեղճ որչափ թաթը շարժէր՝

Օղակն այնչափ կը պըլլուէր .

Նա վերջապէս յարկն քըրտինք եւ յամօթ՝

Յուսահատած երբ գրլուխը վերուց վեր,

Յանկարծ տեսաւ ահեղ ուղտ մի իրեն մօտ,

Որն որ վեղը տընկած ապշած կընայէր,

Իր թաթին անցած չըւանին միւս ծայր

Յաղթանդամ ուղտին վըզէն էր կապուած,

Երբոր գայդ տեսաւ աղուէսն յանկարծ

Իր անբաղդ գըլխուն վայ կուտար հազար .

Եհա կ'ասէր վերջապէս

Մեղքիս պատիժ գըտայ ես,

Եյս գազանին ոտքին տակ

Ըլամ պիտի տաստափակ:

Եյս ասելով ուժ մէկ արաւ .

Սամ կեանք՝ կամ մահ՝ աչքըն առաւ,

Ըսկսաւ երթալ ինք իրմէ ելած,

Սարժէր թէ կեանքին արեւն էր մըլթնած .

Բայց ի՞նչ տեսնաս՝ որչափ քաշեր և ուժ
տայր,

Ուղար ապշած նորամէ կտ չէր մնայր.
Օարմացած կեցաւ՝ դիակեց և փորձեց,
Վերջապէս ուղտին մօրուքըն համրեց . . .
Հասկըցաւ թէ նա իր կարծածէն չէր,
Խոշոր մարմնոյն չափ բրնաւ խելք չունէր.

Ուստի ազատ համարձակ՝
Չըւանին ծայրն ուն առաւ,
Իբրեւ մի մեծ յաղթանակ
Օահեղ ուղար քարշ տարաւ:

Երբ որ այսպէս խորոխտ կերպով
Նա անտառը կը մըտնար,

Անքահայրը դէմն ելլալով
Խիստ զարմացած կը պոռար.

«Ծօ՛ այդ բըլբլին յուստի՞ գըտար,
Եյդ մէկ տարուան է պաշար . . .
— «Ի՞նչ հասակին մի՞ խաբուիր,

Եղուէսն ասաց ծաղրաբար,
Եյդ է խեղձին ճակտին զիր՝
Օհ հաւէ մ' իսկ է տըկար
Թէպէտ մարմնոյն չըկայ չափ,
Բայց վերնատունն է պարապ

Եհա այսպէս ամեն տեսակ՝
Երկայն հասակ՝ լեցուն քըսակ,
Եթէ չունին խելք ու հանձար

Մեր ուղտէն ետ չեն մընար

ԱՌԱՔԵԼ ԱՆՏՈՆԵԱՆ ՆԱԽԱՆՏԵԱՆ.

Ի Անիստիւսի,

ԱԶԳԱՅԻՆ

ՍՈՒՐԻ ՄԻՌՈՒՄԵՆ ՕՐՀՆՈՒԹԻՆԱՆ ՀԱՆՈՒԹ.

Ի 45 Յունիս ամսոյ կատարուեցաւ
Ս. Միլոսնի օրհնութիւնը:

Թէեւ անցեալ 1877 թուականի աշուն-
քուժ պիտի կատարուէր յիշեալ հան-
դէսը եւ ըստ այնմ պատրաստութիւնքը
կհոգացուէին, այլ սակայն հանրածա-
նօթ վերջին պատերազմը կանխեց եւ
արգելադրութեալ, մի եւ նոյն ժամա-
նակ անհրաժեշտ հարկը՝ ինչպէս նաեւ
ուրիշ նշանաւոր շատ պատճառներ
ստիպեցին սովորական եղած հրաւէր-
ները եւն համառօտել եւ կատարել Ս.
Միլոսնի օրհնութիւնը, բայց եւ այն-
պէս Երեւանէն եւ Ս. Էջմիածնի շրջա-
կաներէն դիմած եւ հաւաքուած մեր
սիրելի եւ բարեպաշտ Հայ եղբարց բազ-
մութիւնը խիստ շատ էր եւ անշուշտ
10000 անձինքէն աւելի կլինէին:

Արդարեւ մեծ ցաւ է ամեն Հայերուն՝
որ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ գլխա-
ւոր եւ փառաւոր արարողութիւններէն
մինը եղող Ս. Միլոսնի օրհնութիւնը
այս անգամ այսպէս կատարուեցաւ,
սակայն չեմք երկբայիր՝ որ ամեն Հայ
կրնայ առաւել կամ նուազ կերպով
ինքնին կշռել ներկայիս բաղմատեսակ
եւ խուռն հանգամանքները եւ ըստ
այնմ կսիրէ ներդաժիտ լինել:

ՆՈՐԱՊԱՍԿ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ.

Պալըքէսէրու Հայոց Վիճակին Առաջ-
նորդ Բարեշնորհ Տիմօթէոս Վարդա-
պետ Սափրիչեան ի 25ն Յունիս ամսոյ՝
Վեհ. Հայրապետէն յիշեալ վիճակին
վերայ Եպիսկոպոս ձեռնադրեցաւ ըստ
խնդրանաց մերազնեայ Ժողովրդեանն
եւ ըստ վկայութեան Գեր. Տ. Ներսէս
Արքեպիսկոպոս Սրբազան Պատրիարքի
Հայոց Կ. Պօլսոյ:

Յիշեալ Բարեշնորհ Վարդապետի Ե-
պիսկոպոսական վսեմ աստիճանը շնոր-
հաւորելով՝ կրարեմայլթեմք յԱստուծոյ
տալ նմին նոր ոգի՝ կարողութիւն եւ
զօրութիւն խրատէ Զանալոյ եւ աշխա-
տելոյ համար ի պայծառութիւն եկե-
ղեցեաց եւ դպրոցաց իւրոյ Վիճակին:

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՏԻՄՕԹԵՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՈՒՆՔ.

Յունիս ամսոյ վերջերում Գեր. Յա-
րութիւն Եպիսկոպոս Յովհաննիսեան ի
Կ. Պօլիս եւ Յուլիս ամսոյ սկիզբներում
Գեր. Տիմօթէոս Եպիսկոպոս Սափրիչ-
եան ի Պալըքէսէր վերադառնալոյ հա-
մար ի Ս. Էջմիածնէ մեկնեցան:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԿԱՌԱՎԱՐԻՉ

Ս. ԳԵՈՐԳԵԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻ:

Գեր. Գաբրիէլ Ս. Արքեպիսկոպոս Այ-
վազեանց՝ քանի տարիէ հետէ Մայր
Աթոռոյս Ս. Գէորգեան ձեմարանի Վե-

րատեսչութեան հետ վրաստանի եւ
Իմէրէթի Վիճակին Հայոց Թեմակալ
Առաջնորդութիւնը ստանձնած՝ կլիա-
րէր՝ իսկ յիշեալ նշանաւոր եւ կարե-
ւոր երկու պաշտօնները իմիասին ըստ
արժանւոյն յաջողութեամբ կատարելը
եթէ չասեմք անկարելի՝ պէտք է խոս-
տովանիլ զի շատ դժուար է՝ ինչպէս
որ փորձով պարզուեցաւ, վառն որոյ
Վեհ. Հայրապետ Աղգիս անհրաժեշտ
համարեցաւ զՆորին Գերապատուու-
թիւն ազատ կացուցանել ձեմարանի
վերատեսչութեան պաշտօնէն՝ եւ զԳեր.
Անդրէաս Ս. Արքեպիսկոպոս ձեմարանի
առժամանակեայ Ընդհանուր Կառա-
վարիչ կարգել, որ եւ Յուլիս ամսոյ
15էն սկսեալ ստանձնեց իւր նոր պաշ-
տօնը. ուստի կշնորհաւորեմք բարե-
մայլթելով Նորին Գերապատուութեան
կարողութիւն եւ յաջողութիւն:

ՎԵՀ. ՀԱՅՐԱՊԵՏ Ի ԲԻՒՐԱԿԱՆ.

Վեհ. եւ Սրբազնագոյն Հայրապետ
Աղգիս անձնական երկարատեւ տկա-
րութենէն ստիպեալ ի 17ն Յուլիս ամ-
սոյ օդափոխութեան համար Բիւրաղա-
նու ամարանոցը գնաց:

ՁԻՆՈՒՈՐԱԿԱՆ ՀԱՅ ՊԱՅՏՈՆԱԿԱՆ ՈՄԵՆՔ.

Ի ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ.

(Երբ Ռէ-էն Ֆադա.)

Երբ Մանուշար Խանը իւր բանակովը վերադառնում է Թէհրան, Շահը նրան կրկին առաքում է աւելի հզօր և ստուար բանակով Շուշէր և Գէսֆուլ (հին պատմական Շուշ և Տիվլիզ), որ Երազ - Եջէմի, Խուզստանի (հին Խուստանի), Լօռստանի, Բախտիարու (հին Բախտիարայ) և Քիրման - Շահի բարեկարգիչ լինի, անմիջապէս և Սուլէյման Խանն էր նրա ընդհանուր զօրավարն: Լսա նահանգներումը շատ ճակատամարտներ է մղում Սուլէյման Խանը, երբեմն ի ներկայութեան Մանուշար Խանի և երբեմն առանց նրա ներկայութեանը:

1839 ամին Շահը յանկարծ շնորհում է Մանուշար Խանին և Սպահանի հրամանատարութիւնը, վասն որոյ և նա գնում է Սպահան առժամանակ հանգստանալու համար, իսկ Սուլէյման Խանին թողնում է Խուստանումը և Լօռստանումը ինքեան տեղապահ:

Եհա տեսանք, էս երկու անձնաւորութիւնների զործողութիւնները միմեանց հետ շաղկապուած լինելով, անշուշտ և պ. յօդուածագիրն էլ սխալուել է կամ թէ նրան սխալ են հասկացրել:

1847 ամին երբ Մանուշար Խանը վախճանում է, Շահգատայ Երտաշիր Միրզայն նշանակվում է հրամանատար Լօռստանին, Խուստանին, Բախտիարուն և Չափ - Մէհրմաղին. իսկ Սուլէյման Խան Սըհամ - ուլ - Գովէն նրան Վէզիր

և անմիջապէս ընդհանուր զօրավար (Սէր-դէր, որ աւելի մեծ նշանակութիւն ունի քան Ղալէթ-դէր), երբ և Երազ ցեղապետներն ապստամբում են և խիզախում ընդդէմ Երտաշիր Միրզայիցն նշանակուած պաշտօնատարներին, բայց Սուլէյման Խանը յարձակվում է նրանց վերայ, սաստիկ պատերազմներ մղում, բոլորին յաղթում և զսպում: Երբունիքն էս ամենը տեսնելով, Երտաշիր Միրզային բերել է տալիս Թէհրան, իսկ Սըհամ - ուլ - Գովէնին թողնում է իր պաշտօնումը, մի և նոյն ժամանակն էլ Չհանգիր Խանին, — նրա որդուն, — նշանակում է իր հօրը տեղապահ (Նալէք):

Ես չեմ ներում ինձ կարծել որ պ. յօդուածագիրն իր տուած տեղեկութիւններն լրած լինէր Չհանգիր Խանիցն, և էն էլ էն կարճ միջոցումն, ինչպէս ինքն էլ ասում է «գիշերից բաւական անց էր որ Չհանգիր Խանի հետ ծանօթացայ: Ինչպէս ես մօտիկ կ'ձանաչեմ Չհանգիր Խանին, նա ոչ մտաւառ է և ոչ պարծենկոտ, ուրեմն պ. Բաֆֆին էս տեղեկութիւնները յստակ աղբիւրից չէ ժողոված, և Սուլէյման Խանին փոխանակ երկար ժամանակ ամբողջ Շիրազի և Սպահանի նահանգներին Փոխարքայ անելու, եթէ ասել էր թէ, Շուշուարում և Գէզֆուլում (ուր մեր երանելի նախարարներն աւանայ արտաքուստ մոզութիւնը ընդունեցին, որիցը ծագեց Սուրբ Վարդանանց կրօնական պատերազմն և նահատակութիւնը Աւարայրի դաշտումը) Վէզիր էր, իհարկէ էն ժամանակն իր պատմական յիշատակներն աւելի ևս խորհրդաւոր արձագանգ կունենային ամեն ընթերցող Հայ

մարդու սրտումը ու աւելի կը հրաշագնէր իր հերոսների պանծալի անունները և յիշատակները:

Պ. յօդուածագիրը շարունակում է թէ՛ Սուլէյման Խանը «ագղաւ Հայ էր և մինը այն ազնուականներից (սրա որդուն սրանից առաջ «Այծառափայլութեան» անունը ընծայեց, որ մեր ժամանակումը Իշխանագինի (Անեազի) են տալիս: Չեմ կարծում որ նա էս բառի նշանակութիւնը իմանում չլինէր), որ Աղայ - Մահա-մադ - Խանը Թիֆլիսից տարաւ Թէհ-րան»: Չհասկացայ, պ. յօդուածագիրն էստեղ «տարաւ» բայն ի՞նչ մտօք է գործ ածել, թերևս «գերի կամ իր կամովը տարած» է կամեցել ասելն, բայց էս բառերն մոռացել է: Օխարդ և իցէ, խնդրեմ լսել:

Աղայ - Մահադ Խանը (Շահը) 1795 ամի Սեպտեմբերի 9-10-ին յարձակվումէ Թիֆլիսի վերայ և աւերում ու մօտ տասն և հինգ հազար հոգի գերիներ վարում, և 1797 ամի կէսին Շուշի բերդումը սպանվում: Նրան յաջորդում է Գաթ - Ալի Շահը: Անեազ Յիցիանովը 1804 թուին Երևանի վերայ արշաւ կ'ելս, քանի մի հարիւր Ալայ և Հայ իշխանացներ և ազնուականներ որպէս կամաւոր հեծելազօրք՝ ուղղելից են լինում: Երեւան պաշարած ժամանակն էս կամաւոր հեծելազօրքը խռովումէ Յիցիանովիցն և վերադառնում Թիֆլիս: Փաթ - Ալի Շահը լսում է նրանց վերադառնալը, հետեւակ և հեծեալ զօրք է առաքում, Բամբակաձորումը նրանց քամակից և առաջիցը պաշարումեն, յարձակվում, նրանց մեծ մասին կոտորում և մնացեալին գերի վարում: Էս գերիների մէջ լինումէ և քր-

սանամեայ Մանուշարն (փաղաքշարար Չոնգուր կոչեցեալն): Սրա երէց եղբայր Միրզայ Ռոստօմը 1805—1806 թուին գնում է Պարսկաստան՝ որոնելու և աղա-տելու իր երկու կրտսեր եղբայր Զահանգի-րին և Զահան—Բալին, որոնք Թիֆլիս աւերելիս աներեղթ էին եղած, և Մանուշարին՝ որ Բամբակաձորումը էր գերի ընկած՝ որպէս յիշեցինք: Միրզայ Ռոստօմն երկու աներեղթ եղած եղբայրների հետը չէ կարողանում դանել. քայց լսում է որ Մանուշարին ներքինացրել են ու տարել Թէհրան, ինքն էլ գնում է Թէհ-րան, աշխատում է, տեսնումէ չէ կարելի աղատել, որովհետեւ նա արդէն Շահի կանանոցումն էր, վասն որոյ վերադառնում է և Թաւրիզում մտնում է Թագաժառանգ Երբաս Միրզայի մօտ ծառայու-թիւն, ուր օր ըստ օրէ իր խոհեմութեամբ, զօրծունէութեամբ էնքան մօտանում է Թագաժառանգին, ինչպէս Ասթուղեկոսական Անդամները՝ ևս և Ռուսաց պաշ-տօնական թղթակցութիւններն էլ վկա-յում են, որ նա համարվում է իր տիրոջ մահերիմն և խորհրդակիցն: Էս միջոցնե-րումը նրա երէց որդի Սոլումօնը (յետոյ Ալ-հաճ - Ուլ - Գալիէ) 18-19 տարեկան գո-լով, Թիֆլիսումը մտնում է Ռուսաց ծառայութիւն Իւսաֆօն (Ալիշայ) ասած հեծելազօրքի մէջ. իսկ նրա կրտսեր եղբայր տիրացու Գուրգէնը (որ յետոյ Միրզայ Գուրգէն (սան) գնում է Թաւրիզ իւր հօրը Միրզայ Ռոստօմին բերելու: Հայ-րը չէ վերադառնում: Գուրգէնը վերա-դառնումէ Թիֆլիս՝ տեսնում է իր մայ-րը արդէն վախճանուած, վասն որոյ ծածկաբար յորդորումէ եղբօրը, Սոլումօ-

նին, թողնել Ռուսաց ծառայութիւնը (որ նոր էր ստացել Պրապորշնիկովէան աստիճանը) ու միասին փախչին գնան իրանց հօր մօտ: Սոլովովը էս գաղտնիքը յայտնում է իր ծառայակից և սերտ բարեկամ Վրացի Սաղինենց Վաւիթին և Օւլին (որոնք յետոյ Վաւիթ Խան և Օւլ Խան), վերջիններս էլ համաձայնումեն ու 1811—1812 թուին էս չորս երիտասարդները փախչում են գնում Թավրէզ, տեսնում են Միրզայ Ռոստոմը փախճանումաձ, վասն որոյ Աղալար բէկը (յետոյ Աղալար Խան, որ էր Միրզայ Ռոստոմի և Մաւուշար Խանի եղբայրն) նրանց ներկայացնում է Թագաժառանգին, որ Սոլովովին՝ Վաւթին և Օւլին ընդունում է իր մօտ գինուորական ծառայութեան մէջ, իսկ Գուրգէնը գնումէ Թէհրան իր հօրեղբայր Մանուշար Խանի մօտ:

Ուրեմն Աղա - Մահամադ Խանը Սուլէյման Խանին չէ տարել Թէհրան, այլ ինքն է փախել գնացել Թավրէզ:

Պ. Բաթթին այնուհետև շարունակում է: «Բահանգիր Խանը... որպէս հմուտ մեքենագէտ և ճարտարապետ առաջինը եղան, որ Թէհրանումը հիմնեց մի գործարան թողանոթներ ձուլելու և գինուորների Եփուկում գէնքերի ձեւը Եւրոպականի փոխելու»:

Խորհում էս կէտի կամ չաւ ևս առած էս բառերի վերայ փոքր ինչ աւելի ուշադրութիւն դարձնել: Անխոր Պարսկաստանումը մեքենագործութեան և ճարտարապետութեան դպրոցներ չ'են եղած և չկան, ուր Բահանգիր Խանը էդ մականջութիւնները կամ արհեստները սովորել էր: Երկրորդ՝ որ նա՝ մինչև իր 30 — 31

տարեկան դառնայր էդ արհեստներովը չ'էր պարապած և Պարսկաստանից ոտը դուրս չ'էր դրած, որ էդ արհեստները սովորել էր: Նա 1862 — 1863 թուին քանի մի ամսումը գնաց Ա. Պոլիս ու վերադարձաւ, և վերջին անգամն էլ, այս ինքն 1876-ամի Վեկտեմբերին գնաց Եւրոպայ գանապան գինուորական զէնքեր և գործիքներ գտնելու, ուր ինը ամսաչափ շրջելուց յետոյ, 1877 ամի Սեպտեմբերին վերադարձաւ Պարսկաստան, երբ հանգիպել է պ. յօդուածագրին Աղստաֆի իջևանումը: Հաւաստի եմ որ ինքը սլարոն յօդուածագիրն էլ կիսոստովանի որ՝ Բահանգիր Խանը էնքան կարճ միջոց Եւրոպայումը մնալով, թէև շրջադայած ևս չ'ինէր, նա չ'էր կարող էն երկու դժուարին արհեստները հրմուտ սովորել, թերևս նա մեքենագործական և ճարտարապետական բնական ձիրք ունի, ուրեմն աւելի լաւ կանէր Պ. Բաթթին որ ասել էր թէ, նա իր ծառայակիցների կամ բոլոր Իրանի մէջ աւելի հմուտ մեքենագործ և ճարտարապետն է:

Գաւթ միւս կէտին: Ես երբեք չ'եմ ժամանակակիցներս և անկանոններս մեզ չ'զիտնալու տուինք, լուեցինք որ մինչև 1834 թիւը (երբ Բահանգիր Խանը նոր ծնած կլինէր) Աւագ Խան Մելիք - Մէհրաբեանցը, Վաւիթ Թամաշեանց և ուրիշները՝ Պարսից տէրութեան հետ կապուած էին ու նրա զօրքի համար Ռուսաստանից և Եւրոպայից զէնքեր, հրացաններ, հանդերձանք և պատերազմական գործիքներ էին բերել տալիս, բայց ի՞նչ պատասխաններ Պարսից պատմութեանը, Եւրոպացի ականատես ճանապարհորդներին և պաշտօնական թրդ-

թակցութիւններին, որոնք միաբերան վրկայում են թէ՛ առաջին անգամ Իրանի զինուորներին Մոսկան զէնքերի ձեռք Եւրոպականի փոխին և վառութ շինելն եղած է 1807—1808 թուերին մեծն Ասպուէօնի ուղարկած Պրանսիացի և ապա Բնդիւղիացի աստիճանաւորների ձեռքովը իսկ 1837—1838 թուերին Հաջի - Միրզայ - Աղասու Սադրաէլիմութեան ժամանակն Եւրոպացի մեքենադէտներն են եկած ու թէ՛ հրանում հրացաններ շինելու և թրնդանօթներ ձուլելու դործարաններ բացած, և շատ անգամ էլ Հաջի - Միրզայ - Աղասին ոչ միայն դեսպանների և ճանապարհորդների մօտ պարծենում է եղել թէ հազար հատ անիւնների վերայ և անանիւ թնդանօթներ եւ ձուլել տուել, այլ և ինքը Հաջին նրանց առաջնորդում է լինում՝ գործարանը ցոյց տալու համար։ Ուրեմն պ. յօդուածագիրն աւելի լաւ կանէր, եթէ ասել էր թէ Գահանգիր խանը Պարսկաստանի զինուորների զէնքերը և թնդանօթները ձուլելու գործարանները բարեկարգեց կամ վերանորոգեց, որ աւելի ճշմարտաման կլինէր, մի և նոյն ժամանակն էլ աւելի փառք ու պատիւ ընծայած կլինէր նմին։

Նայելով այժմեան Մուսուլմանների կրօնամոլութեանը, չէ՛ կարելի և դեռևս անքնական ևս է, որ Պարսկաստանումը մէկ քրիստոնէի անգամ ընտրէին գաղտնի խորհրդարանին^(*), ուրեմն և էս կէտն էլ, ցաւելով ասեմ, անհիմն է։ Նոյնպէս Գը-

հանգիր խանը սենեկապետութեան ոչ պաշտօնը և ոչ կոչումն ունի։ Սենեկապետի պաշտօնն է թէյ, սուրճ, հալաւ (խորխուռակ), նախաճաշիկ, ծառ և ընթրիք մատուցանել Տիեզերքի աղօթարանին, Եւրոպայ (Եւրոպայ մուսուլմանների կրօնական օրէնքը) սաստիկ արգելում է մուսուլմաններին եղպիսի բաները ընդունել քրիստոնէի ձեռքից, ուրեմն Գահանգիր խանը չէր կարող սենեկապետ ըլնել, այլ ինքն Խան - Բէլ - Խաճախ - Բաշի։ Ասենք թէ սենեկապետ ևս լինէր, ապաքէն դա մէկ նախանձելի և արժանաւոր պաշտօն չէր։ Սուլէյման խան Արհամ - ուլ - զովլէի նրման հոյակապ անձի որդուն և նոյն իսկ Գահանգիր խանի անձնաւորութեանը։ Բայց նա՛ ինչպէս ասում են, դորանից աւելի բարձր կոչումն նոր ստացել է, այլ ինքն աջ - Խան - Բաշի - Բէլ - Խան, որ կնշանակէ զխաւոր, երէց աջակից նորին մեծութեան Տիեզերքի աղօթարանին, ուրեմն և նա իրաւունք ունի պատերազմի նախաբարի հիւանդութեան և բացախայութեան ժամանակը՝ նրա պաշտօնն ևս կատարել և նոյնպէս նրա Բիւր Խան - Բէլ - Խան, որ պ. յօդուածագիրը թարգմանում է, ի՞նչ մտօք, չհասկացայ « Գէնէրալ Ինֆանտերի »։ Տիտղոս Բիւր Խան - Բաշի այս ինքն զօրագրութիւն հինգ վաշտի կամ հինգ հազար հետեւի զօրքի, նրա կոչումն է և ոչ պաշտօնը, որովհետեւ նրան էնքան վաշտեր կամ զօրք չեն եղած, ապաքէն էն թարգմանելն « Գէնէրալ Ինֆանտերի », ստոյգ է արդար։

Պատմաբանը կամ պատմական յիշատակներ գրողը պիտի զգուշութեամբ շաղախի և ուշաբաներ գործ ածէ, մանա-

(*) Թող ներուի եւ մեզ ասել, որ յայտ մասիս չարաչար կոխալուի Պ. Շիրմազումեանց, եւ դոյցես մի աչքով կտեսնէ։ Ծ. Խոր.

ւանդ էն անձն որ՝ ինչ պետութեան վերաբերեալ անցքի վերայ խօսում է, այն տեղ ծնած և այն տերութեան հպատակն է, որովհետեւ նրա ամաճները մեծ նշանակութիւն կունենան ընթերցողների և պատմաբանների աչքումը: Հիշտ է ասել Չ. Բ. Գանգիր խանը «մեծամեծ պաշտօններ է վարում», բայց ինչ պաշտօններ, պ. յօդուածագիրը թուում է երեւակայական պաշտօններ և բայց ի զինապետութիւնից՝ միւսներն անհիմն են. և էս վերջին պաշտօններն էլ ի սկզբանէն անտի՝ Երանումը անանջատ են և միշտ էլ մէկ անձն է եղել էն պաշտօնները վարողն:

Ինչ պատմաբան, ճանապարհորդ և յօդուածագիր ուղեկայ այժմեան Պարսկաստանի զինուորական և քաղաքական պաշտօնների, աստիճանների կոչումները և պատուանոցները համեմատելով Եւրոպականների հետ՝ կամենայ ճշտութեամբ սահման տալ նրանց, նա կսխալուի և չարաչար կսխալացնէ ընթերցողներին, որովհետեւ Երանումը նոցա մասին զրական և զբաւոր սահմանուած օրէնք՝ կարգ և կանոններ չկան:

Եւսոս որ Պ. Բաթթին երբէք Թէհրան չէ եղած, որ ականատես մուսուլմաններիցն անպամ մանրամասնաբար լրտեսել էր Չ. Գանգիր խանի շատ գեղեցիկ բարոյական յատկութիւնները (որով մանրանալ մեր նպատակիցն արտաքոյ է), մանաւանդ 1873 ամի Է. Զահի բացակայութեան ժամանակին պատահած էն երեւելի քաղաքական անցքը, որի մէջ Չ. Գանգիր խանը զիւցաղնական դեր խաղացողների հեղինակն և զլիսաւորն էր, և իւր սուր բանատեղծական զրչովն էր նկարագրել,

որպէս զի. մեր զրականութեան մէջ յաւերժական ապացոյց և օրինակ էր մնացել այլ և այլ պետութիւնների մէջ ծառայող Հայերին:

Խօսքերնիս վերջացնելու ժամանակը մեր ամեն ասածները համառօտելով և նրանցից իրական հետեութիւն հանելով՝ բաւական համարենք ասել թէ, մեր ազգային պատմական հիւսուածների անաշուուրթիւնը, ճշմարտախօսութիւնը և անսնափառութիւնը (ինչպէս և արեւմտեան զիտնականներն էլ ընդունած են) յատկանիշ և համարձակ ասում եմ, ազգային սեպհականութիւններ են, ուրեմն այժմ մեր դարումը չափազանց զովասանքներ շալլել որ և իցէ մէկ Հայ — երեւելի անձնաւորութեան ու մեր պատմութեան էջերը զմայլելի գոյներով լցնել, ոչ միայն կնքեմացնէք մեր անցեալները և նրա կենսադրութիւնը, որի վերայ խօսում ենք, այլ և ազգային ոգւոյ և բնաւորութեանը ևս ըստ ամենայնի ընդլէմ է:

ԳԱՆՈՒԾՏ ԵՐԾԱՋԱՆԵԱՆԾ.

Ի ԹԵՖԷ:

ՊԱՇՏՊԱՆՔ.

Խմբագրութեան Երարապ ամսագրոյ.

Հոգաբարձական Վարչութիւն երկուց սեռից թեմական. Հոգեւոր Դպրոցաց՝ առաքելով ընդ ամին զանուանական ցուցակ պաշտպան Անդամոց իւրոց, խոնարհաբար խնդրէ տպագրութեամբ յէջս Արարատ ամսագրոյ հրատարակել ի զիտութիւն ընդհանրութեան Ազգայնոց:

Աստրախանայ Հայոց երկուց սեռից թեմական
Հոգեւոր Դպրոցաց Հոգաբարձութիւնը քաղցր պար-
տաւորութիւն է համարում ի ցոյց շնորհակալու-
թեան հրատարակել ի ներքոյ պաշտպան Անդամոց
անուանքը, որոնք ներկայ տարումը ազգասիրական
համակրութեամբ նպաստել են հրամանոր նուիրա-
տըւածեամբ Ազգային բազմակարգութեան Դպրոցներին:
Ահաւասիկ անուանքը:

Գալուստ Գ. Պօրանդիւկանց մի պրամոտոմսակ	400
Մոսկովաքնակ Թադէոս Զ. Շամխարեանց	50
Օհան Գ. Զրանգուլեանց	40
Յովհաննէս Յ. Զրանգուլեանց	40
Սարգիս Մ. Բուրտեանց	40
Դէորդ Մ. Բարխուտարեանց	40
Մարգար Կ. Գոստինցեանց	40
Կատարինէ Յ. Զանումեանց	40
Մարգարիտ Գ. Մատաթեանց	40
Մանուշակ Ս. Աբգարեանց	40
Կատարինէ Գ. Թելէթեանց	40
Թադուհի Գ. Մկրտաբեանց	40
Եղիսաբէթ Ա. Զրանգուլեանց	40
Եղիսաբէթ Կ. Թելէթեանց	40
Կատարինէ Մ. Պօպովեանց	40
Ոսկի Կ. Մուղաուսեանց	40
Աննա Յ. Սուրաբէկեանց	40
Եղիսաբէթ Զ. Պօպովեանց	40
Եղիսաբէթ Գ. Բուրտեանց	40
Մարիամ Պ. Բուրջալեանց	40
Ռվսաննա Փ. Իվանովեանց	40
Եղիսաբէթ Յ. Իվանովեանց	40
Կատարինէ Յ. Կազաչկեանց	40
Եւայ Ս. Մատաթեանց	40
Կատարինէ Յ. Գոստինցեանց	40

380

Վերոյիշեալ Պաշտպան Անդամոց թուէն Տիկին
Կատարինէ Եարութիւնեան Գոստինցեանց ազգա-
սիրական հոգեւոր եւ մարական խնամօք յանձն է
առնած եւ վճարում է դարձեալ տարեկան մի հա-
րիւր քսան ռուբլի՝ ի սնունդ մի որը աշակերտու-

հւոյ՝ Սիրոյ Թաւրիզեանց, որը մնում է գիշերօթիկ
եւ յաղորդական տանը վերականգնողի տիկնոջ հսկո-
ղութեան ներքոյ:

Հոգաբարձութեան Յովսէփ Աւագ Բաճանայ Բուրխանայ
Աղէքսանդր Աղամջանեանց
Բենիամին Մելիկեանցեանց
Հաղարոս Էղեանց

Ի 13 Յուլի 1878 - 2

Համար 81

ՅԱՄԱՐԱՐԱՆ:

Ա. Զ. Գ.

Այլ եւ այլ ծանր եւ ստի-
պողական պատճառներէ Հար-
կադրուած, Արարատ ամա-
գրոյս Յունիս եւ Յուլիս ամ-
սոց թիւերը այս անգամ ի մի
ասին հրատարակուեցան, սոյ
պէս եւ հետագայ Օգոստոս ե
Սեպտեմբեր ամսոց ամսաթիւ-
թիւց ի միասին հրատարակու-
լիքը այժմէն ազգեւոր ի տե-
ղեկութիւն պատուելի Բա-
ժանորդաց Արարատայ, նո-
յա ներողամտութիւնը կհայ-
ցեմք այսպիսի ակամայ ան-
րինութեան համար: